

The cover of the magazine 'Internationale Spectator' features a background image of a dam with water cascading over it. A blue grid pattern is overlaid on the left side of the cover. The title 'Internationale Spectator' is prominently displayed at the top in red and white text.

Internationale Spectator

Jaargang 66 - nr 7/8 - juli/augustus 2012

WATERWEDLOOP EN DIPLOMATIE

Terugblik op NAVO-top Chicago

Agressieve landverwerving in Afrika

Palestijnse jeugd: slachtoffers en macht

Instituut Clingendael

online tekst beschikbaar via www.internationalespectator.nl

Uitgave van Koninklijke Van Gorcum BV (Assen) namens het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' (Postbus 93080, 2509 AB Den Haag), dat samenwerkt met het Koninklijk Instituut voor Internationale Betrekkingen, EGMONT, te Brussel.

Versijnt maandelijks en wordt uitgegeven op de grondslag van een redactiestatuut.

Redactie bureau

Instituut 'Clingendael'
Redactie Internationale Spectator
Postbus 93080, 2509 AB Den Haag
tel. 070-3245384; fax. 070-3746669
E-mail: gtelkamp@clingendael.nl of
pschregardus@clingendael.nl
www.internationalespectator.nl

Kernredactie

Jan Q.Th. Rood (hoofredacteur)
Peter A. Schregardus (eindredacteur)
Gerard J. Telkamp (eindredacteur)

Algemene redactie

E. Bakker, S. Biscop, D. Crikemans, H. Hoebeke,
P. Hoebink, S. de Hoop, W. Hout,
M. van Keulen, G. Molier, J.C. Mulder,
C.W.A.M. van Paridon, G. van Pinxteren,
T. Sauer, R.A. Wessel

Abonnementenadministratie

Koninklijke Van Gorcum BV
Administratie Internationale Spectator
Postbus 43, 9400 AA Assen
tel. 0592-379555; fax. 0592-379552
E-mail: internationalespectator@vangorcum.nl
www.vangorcum.nl

Abonnementsprijzen

Nederland en België:
Particulier abonnement € 66,00
Instellingsabonnement € 78,50
Studentenabonnement € 51,00
SIB Startersabonnement € 27,95
CLIO Startersabonnement € 27,95
Buitenland Particulier abonnement € 94,80
Buitenland Instellingsabonnement € 108,25
Buitenland Studentenabonnement € 74,50
Betaling via Belgisch gironummer is mogelijk.
Abonnementen worden automatisch verlengd,
tenzij voor 1 december schriftelijke opzegging
heeft plaatsgehad.

Losse nummers € 7,95 excl. portokosten

Advertenties

Acquire Media, Zwolle
Tel 038-4606384 /
fax 038-4606318
info@acquiremedia.nl

Foto omslag

Rutger van Hamersvelt

Richtlijnen voor auteurs zijn verkrijgbaar op
het redactie-adres.

ISSN 0020-9317

Alle in dit maandblad uitgesproken meningen
en inzichten blijven geheel voor verantwoor-
delijkheid van de schrijvers.

Niets uit deze uitgave mag worden verveel-
voudigd en/of openbaar gemaakt d.m.v. druk,
fotocopie, microfilm, of op welke wijze dan
ook, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

©2012, Koninklijke van Gorcum, Assen
Alle auteursrechten ten aanzien van de inhoud van
deze uitgave worden uitdrukkelijk voorbehouden.

Nederlands
uitgeversverbond
Groep uitgevers voor
vak en wetenschap

Inhoud juli-augustusnummer 2012

COLUMN

Nico Schrijver

Amnestiewet in Suriname: komt de
waarheid ooit nog boven water? 341

ARTIKEL

Rob de Wijk

De NAVO in Chicago: een tussentop
zonder herijking 343

WERELDWATERWEDLOOP

Ruben van Genderen & Jan Rood

Waterconflicten en de rol van
waterdiplomatie 346

Ben Knapen

Waarom water niet kan wachten 350

Henk Donkers

China's hegemonistische
waterpolitiek 353

Xiaoxing Feng & Maaïke

Okano-Heijmans
Economische diplomatie en
hydropolitiek in de Mekong-regio:
rivaliteit tussen China en Japan 358

René Does

Water en machtspolitiek in
Centraal-Azië 363

Eelke Kraak

Turbulentie in de Nijl: geopolitiek
van de nieuwe dam in Ethiopië 367

Annelies Zoomers

Grootschalige landverwerving
in Afrika 371

BESPREKINGSARTIKEL

Stephan Slingerland

Anders groeien, of niet? 376

NIEUW ONDERZOEK

Gijs Verbos

Vredesproces van binnenuit:
jonge Palestijnse vluchtelingen
over slachtofferschap en politieke
macht 380

RESPONS

Marcus Leroy

Ontwikkelingssamenwerking: meer
luisteren, minder opdringen 384

Karel Van Hoestenbergh

Dialogo over Nigeria 385

FILMRECENSIE

Yuri van Hoef over

*Sarah Palin als de grote zondebok
in Republikeinse campagne* 387

BOEKBESPREKINGEN

Irene van den Bogaardt over

*Een holistische visie op
ontwikkelingsproblematiek* 389

Meine Pieter van Dijk over

*Betekenis van de financiële crisis
voor ontwikkelingslanden* 390

Laura Adèr over

*Dilemma's van Syrische
minderheden* 392

Zoë Papaikonomou over

*Het lot van een Irakese
bekeerling* 393

Leon Wecke over

*Tom-Tom voor excursie naar
grondpatroon van deze tijd* 394

Gabriella Adèr over

*Acht denkers en filosofen over de
staat van Europa* 397

Koos van der Bruggen over

*Blijvend ongemak van de
rechtvaardige-oorlogtraditie* 398

SIGNALEMENTEN

401

SUMMARIES

403

Amnestiewet in Suriname: komt de waarheid ooit nog boven water?

Op 5 april 2012 nam De Nationale Assemblée van de Republiek Suriname met een ruime meerderheid (28 vóór, 12 tegen, 3 onthoudingen) een initiatiefwet tot wijziging van de amnestiewet uit 1992 aan. Door deze wijziging gaat de amnestiewet nu ook de periode van 1 april 1980 t/m 31 december 1984 omvatten. Amnestie wordt verleend aan degenen die in die periode 'strafbare feiten hebben begaan en/of daarvan worden verdacht in het kader van de verdediging van de staat en/of omverwerping van het wettig gezag', zoals de staatsgreep in 1980 en wat genoemd wordt 'de gebeurtenissen in december 1982' en 'de Binnenlandse Oorlog'.

Als reden voor de wetswijziging noemt De Nationale Assemblée de 'bevordering van de nationale eenheid en verdere ongestoorde ontwikkeling van de Republiek Suriname'. Zoals de indieners in hun toelichting verzuchten: 'We maken mee dat er zo veel tijd verloren gaat aan discussies over de periode en haar gevolgen, zowel in positieve als negatieve zin.' De protestdemonstraties in Suriname aan de vooravond en na aanneming van de amnestiewet duiden er evenwel niet op dat het Surinaamse parlement in die opzet is geslaagd.

Het kan best zo zijn dat, zoals president Bouterse stelt, de overgrote meerderheid van de Surinaamse bevolking de nieuwe amnestiewet steunt. Velen van hen zijn na 1982 geboren. Dat wil nog niet zeggen dat de wet daarmee op een breed draagvlak in alle lagen van de samenleving kan rekenen en juridisch door de beugel kan. Het woord amnestie is immers afgeleid van het Griekse woord *amnēstia*, dat letterlijk 'het vergeten' betekent. Duidelijk is evenwel dat velen in de Surinaamse gemeenschap de Decembermoorden van 1982, waarbij vijftien prominente politieke tegenstanders van het toenmalige militaire regime standrechtelijk geëxecuteerd werden, niet vergeten zijn en ook niet vergeten kunnen worden, als nader onderzoek daarnaar keer op keer in de doofpot wordt gestopt.

Inmiddels heeft de Krijgsraad van Suriname in een interessant en juridisch vindingrijk vonnis op 11 mei 2012 echter bepaald de vervolging van de verdachten op te schorten, totdat door het *Constitutioneel Hof* is beslist wat de reikwijdte en de implicaties zijn van

de Grondwetsbepaling die elke inmenging in een lopende rechtszaak verbiedt: 'Elke inmenging inzake de opschorting en vervolging en in zaken bij de Rechter aanhangig, is verboden.' (artikel 131, lid 3) Opvallend is dat de Krijgsraad niet tot het oordeel is gekomen dat de gewijzigde amnestiewet, die de straffeloosheid van de ten laste gelegde feiten voorschrijft, zonder meer in strijd is met bepalingen van mensenrechtenverdragen of met de Surinaamse Grondwet, zoals het recht op effectieve toegang tot een rechterlijke instantie (art. 25 *American Convention on Human Rights*) of het recht op een eerlijke en openbare behandeling van klachten binnen redelijke termijn door een onafhankelijke en onpartijdige rechter (art. 10 Gw.).

De gestelde prejudiciële, *constitutionele rechtsvraag* behoeft naar het oordeel van de Krijgsraad dringende beantwoording, alvorens de Krijgsraad een beslissing kan nemen over de ontvankelijkheid van de vervolgingen. Dit *Constitutionele Hof* is in de Surinaamse Grondwet voorzien, maar het is nog nooit ingesteld.

Eerst mag de Openbare Aanklager (de Auditeur-Militair) nog zijn licht laten schijnen over de vraag of door de amnestiewet rechtmatig in het strafproces is geïntervenieerd. Dat kan dus allemaal even duren, maar tegelijkertijd is ook duidelijk dat het strafproces (nog) niet is afgeblazen, zoals de indieners van de amnestiewet hadden beoogd. Alhoewel er in het internationaal recht geen algemeen verbod op amnestie bestaat, is mede onder invloed van de komst van het Internationaal Strafhof de rechtsovertuiging gegroeid dat aan plegers van ernstige internationale misdrijven *nooit amnestie* behoort te worden verleend.

Kofi Annan is in de jaren 2004-2005 als secretaris-generaal van de VN een belangrijke vertolker geweest van de opvatting dat straffeloosheid en amnestie bestreden moeten worden. Het recente vonnis van 26 april van het Speciaal Tribunaal voor Sierra Leone in de zaak-Charles Taylor bevestigt nog eens dat een eerder in het kader van een vredesovereenkomst (*i.c.* het Lomé-akkoord) verleende amnestie géén obstakel vormt voor vervolging en berechting voor een internationaal tribunaal of nationaal gerecht.

Een opvallend maar in de berichtgeving wat onderbelicht gebleven onderdeel van de nieuwe Surinaamse amnestiewet is artikel 4: 'Onmiddellijk na afkondiging van deze wet wordt bij wet een Waarheids- en Verzoeningscommissie ingesteld voor onderzoek en waarheidsvinding van mensenrechtenschendingen in de periode 1980-1985 waaronder de gebeurtenissen op 8 december 1982.' Blijkens de Memorie van Toelichting van de zes Surinaamse parlementsleden die het initiatief tot de wet namen, gaat het hierbij om het willen nastreven van nationale verzoening als samenleving. Maar naast verzoening prijkt ook het woord 'waarheid' in de wettelijke naam van de commissie. Hoewel 'de waarheid' lang niet altijd te vinden valt, schuilt er veel wijsheid in de leuze waarmee de toenmalige Zuidafrikaanse Waarheids- en Verzoeningscommissie onder leiding van bisschop Desmond Tutu zich destijds afficheerde: 'Alleen de waarheid maakt ons vrij.'

In de afgelopen decennia is over de hele wereld een groot aantal waarheidscommissies aan het werk geweest: vooral in Latijns-Amerikaanse en Afrikaanse landen, maar ook in Duitsland, Zuid-Korea en Indonesië. Natuurlijk zijn deze commissies lang niet altijd een succes geweest. De ervaringen in Argentinië (1983), voormalig Joegoslavië (1991) en Sri Lanka (1994) zijn daar voorbeelden van.

Het valt te hopen dat de Surinaamse regering de in de wet voorziene Waarheids- en Verzoeningscommissie wel snel instelt. De Surinaamse samenleving telt ruim voldoende rechtschapen personen die op integere, ervaren en onafhankelijke wijze de donkere dagen van december 1982 kunnen onderzoeken en deze in een sociaal-politiek en historisch perspectief kunnen plaatsen. Het gaat er in de eerste plaats om de slachtoffers en hun nabestaanden een stem te geven in het proces van waarheidsvinding. Daarnaast kunnen het werk en het daarop gebaseerde rapport van de Commissie hun ook een zekere mate van genoegdoening verschaffen en aldus ook bijdragen aan nationale verzoening. Daartoe is van belang dat de Commissie kan steunen op een brede en sterke maatschappelijke betrokkenheid, niet alleen van de politiek maar ook van de rechterlijke macht, de ambtenarij, het bedrijfsleven, de vakbeweging en de kerken. In Suriname, met zijn sterk maatschappelijk middenveld, is dat heel goed mogelijk.

Dan is wel nodig dat tegelijkertijd op geloofwaardige wijze de onafhankelijke rechterlijke macht, zonder interventie van de regering, de decemberprocessen kan voortzetten en tot een einde kan brengen door hetzij veroordelingen hetzij vrijspraken uit te spreken. Het stilleggen en afblazen van de lopende strafprocessen zal voor altijd een slagschaduw over Suriname werpen. Deze rechtspleging in individuele gevallen is onlosmakelijk verbonden met de toegevoegde waarde van alge-

mene waarheidsvinding, die op haar beurt van groot belang is voor nationale verzoening.

De voorziene Waarheids- en Verzoeningscommissie kan dus niet komen in plaats van het strafproces. Naast volgehouden protesten tegen het mogelijk afblazen van de Decemberprocessen is het derhalve zaak om in Suriname meer aandacht te vragen voor het 'onmiddellijk' (zie art. 4) instellen van de Surinaamse Waarheids- en Verzoeningscommissie. Daarbij kan goed leentje-buur gespeeld worden bij de landen in de regio die als in geen ander werelddeel met het bijltje van waarheids- en verzoeningscommissies gehakt hebben. In Nederland woonachtige Surinamers en andere deskundigen kunnen daarbij meer een nuttige ondersteunende rol spelen dan de Nederlandse regering, die vanwege het belaste verleden beter een zekere terughoudendheid betaamt.

Mr dr N.J. Schrijver is hoogleraar internationaal publiekrecht aan de Universiteit Leiden en lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

De NAVO in Chicago: een tussentop zonder herijking

De NAVO-top van Chicago, die op 20 mei jl. werd gehouden, gaat de geschiedenis in als een tamme top over Afghanistan, militaire capaciteiten en partnerschappen. Volgens de 65 paragrafen tellende verklaring na afloop van de top werden op alle terreinen grote vorderingen geboekt. Maar uit nadere bestudering blijkt dat vooral bestaande activiteiten werden gedefinieerd, potentiële risico's werden weggemasseed en een aantal urgente kwesties, zoals de kwaliteit van de trans-Atlantische relatie zelf, in het geheel niet aan de orde kwam. Sinds de Amerikanen zelf op hun defensiebudget bezuinigen en noodgedwongen richting Azië kijken, omdat daar de grote uitdagingen liggen, is er alle reden voor een nieuwe visie op die relatie.

Een verklaring waarom deze top zo mat was, zijn de Amerikaanse presidentsverkiezingen. Obama wilde geen gedoe; hij wilde het *commitment* van de bondgenoten voor zijn Afghanistanbeleid. Daarnaast hoopte hij succes te boeken met het zoveelste initiatief ten behoeve van de kwaliteit van de NAVO-krijgsmachten en wilde hij zich presenteren als leider van de westerse wereld. In deze bijdrage ga ik in op de thema's die tijdens de top aan de orde kwamen en rond ik af met een blik op de toekomst.

Afghanistan

In Chicago lijkt Obama te hebben voorkomen dat al tijdens de Amerikaanse presidentsverkiezingen een ongeorganiseerde terugtrekking van de troepen van de bondgenoten plaatsvindt die door de Amerikanen moet worden gecompenseerd. Interessant is dat van de terugtrekking van de 3.400 Franse troepen, een verkiezingsbelofte van de nieuwe president Hollande, geen melding werd gemaakt. Om de kou enigszins uit de lucht te halen, meldde Hollande tijdens zijn bezoek aan Afghanistan, direct na de top, zijn troepen in overleg met de NAVO te zullen terugtrekken. Daarmee leek hij gedeeltelijk terug te komen op zijn eerdere aankondiging om, ongeacht de visie van wie dan ook, eind 2012 alle militairen naar huis te halen.¹ Daarmee lijkt ook het terugtrekkingsplan gered te zijn waarover overeenstemming werd bereikt tijdens de top van Lissabon in november 2010. Toen werd over-

eengekomen de verantwoordelijkheid voor de veiligheid in Afghanistan eind 2014 over te dragen van de *International Security Assistance Force* (ISAF) naar de *Afghan National Security Forces* (ANFS).

De verzamelde leiders namen in Chicago met instemming kennis van president Karzais besluit om in mei 2012 de derde tranche van de machtsoverdracht te laten ingaan. Het doel is medio 2013 driekwart van alle Afghanen door de ANSF te beschermen. Daartoe presenteerde hij een lijst van 122 districten die vóór die tijd onder de controle van de ANSF moeten worden gebracht en waarmee het totaal aantal districten op 260 in 34 provincies komt. Medio 2013 treedt de vijfde tranche in werking in aanloop naar de beëindiging van ISAF op 31 december 2014. Daarna gaat de steun een nieuwe fase in. Obama en Karzai tekenden begin mei een tienjarig 'security compact', dat gericht is op de economische en institutionele opbouw van Afghanistan.²

Volgens de verklaring van Chicago werkt de NAVO ook aan een vervolg, dat gericht is op de ondersteuning en training van de ANSF, met inbegrip van Afghaanse *special forces* (SOF).³ Die laatste toezegging is van doorslaggevend belang. Wil Afghanistan niet terugvallen naar een land dat terroristen en criminele organisaties als vrijplaats kunnen gebruiken, dan zal een combinatie met SOF en *drones* (onbemande vliegtuigen voor verkenning- en bombardementstaken) onontbeerlijk zijn. Obama kiest thans volop voor deze aanpak. Voor Amerika zijn het tamelijk risicoloze operaties, die met succes in Pakistan, Jemen en Somalië worden uitgevoerd. De technologie is nu zo ver voortgeschreden, dat terroristen vanaf grote afstand kunnen worden uitgeschakeld, waardoor zij zich moeilijk kunnen groeperen, laat staan trainingskampen kunnen inrichten. Het ligt in de verwachting dat na 2014 de nieuwe gevechtsmissie een missie van Afghaanse *special forces* wordt, die mogelijk met Amerikaanse *special forces* aanvallen met *drones* zullen faciliteren. Uiteraard staat deze aanpak los van de discussie over de juridische en humanitaire implicaties van het op steeds grotere schaal inzetten van deze middelen.

Smart defense

De NAVO heeft de afgelopen decennia ontelbare keren getracht de krijgsmachten van de bondgenoten minimaal op peil te houden en zo mogelijk de kwaliteit ervan te verbeteren. In feite zijn al die initiatieven op een teleurstelling uitgelopen. Daarvoor zijn verscheidene verklaringen. Ten eerste heeft militaire macht in het postmoderne Europa in de ogen van velen haar relevantie verloren. Door het Europese integratieproces heeft een demilitarisering van de betrekkingen tussen de Europese landen plaatsgevonden, waardoor bij velen de mening heeft postgevat dat krijgsmachten overbodig zijn geworden. Dit werd versterkt door het einde van de Koude Oorlog en het wegvallen van de Sovjetunie. Wél werd een capaciteit achter de hand gehouden voor vredesoperaties en stabilisatiemissies die om humanitaire redenen werden uitgevoerd. Maar door de dubieuze successen van de missies op de Balkan, Irak, Afghanistan en Libië is het inzicht ontstaan dat het brengen van vrede en veiligheid geen sinecure is. Dit inzicht, plus de economische crisis, heeft de bereidheid van West-Europese landen hun militaire macht in te zetten verder ondermijnd.

In de Oost-Europese landen wordt, geheel in de traditie van de Koude Oorlog, de nadruk nog steeds gelegd op de Russische dreiging. Hoe sterk deze vrees is, bleek uit het laatste Strategische Concept van de NAVO uit 2010, *Active Engagement, Modern Defence*, waarin de collectieve verdedigingsclausule prominenter naar voren kwam dan in zijn voorganger van 1999. Na de toetreding van de nieuwe lidstaten bestonden er feitelijk twee soorten Europese krijgsmachten: tamelijk statische, tankzware krijgsmachten met dienstplichtigen voor de verdediging tegen de Russen in het oosten; en flexibel inzetbare, expeditieaire krijgsmachten in het westen.

Tallose initiatieven hebben krijgsmachten multi-inzetbaar moeten maken, maar de situatie is feitelijk verslechterd. In *NRC Handelsblad* stelde de Amerikaanse NAVO-ambassadeur Ivo Daalder dat de Amerikanen nu 75% van alle defensie-uitgaven van de NAVO-landen voor hun rekening nemen, terwijl dat tien jaar geleden nog 50% was.⁴ De verklaring is dat de Europese landen vanaf 2007 hun defensiebegrotingen met gemiddeld 10% hebben gekort, terwijl tussen 1990 en 2007 er ook al ruim 10% vanaf was gegaan. Investerings bleven achterwege en krijgsmachten werden uitgehold. In *Foreign Affairs* schreef hij met NAVO-oppperbevelhebber James Stavridis over de gevolgen.⁵

De operatie in Libië leek een Europees succes, maar zij kon alleen worden uitgevoerd omdat de Amerikanen 75% van alle kritische ondersteuning leverden, waaronder tankvliegtuigen en inlichtingen, die waren vergaard met satellieten en onbemande

spionagevliegtuigen. Zonder die ondersteuning konden de Europese vliegtuigen geen langdurige missies uitvoeren en geen bommen gooien. Hierin moest verandering komen.

Het initiatief van *smart defense* is feitelijk bedoeld om de krijgsmachten op peil te houden in een tijd van verdergaande bezuinigingen en van afkalvende publieke steun. Er circuleerde een lijst met 160 projecten, waarvan er ruim 20 in Chicago werden aanvaard. Doel is de nieuwe capaciteiten in 2020 geïmplementeerd te hebben. Maar veel projecten kwamen ook al voor in het *Defense Capabilities Initiative* (DCI) van 1999 en het daaruit voortkomende *Prague Capabilities Commitment* van 2002. Aanhoudende zorgen zijn capaciteiten voor operaties ver van huis, zoals logistiek, waaronder strategisch zee- en luchttransport, tankervliegtuigen; grondwaarneming; *command, control and communications* (C3); raketverdediging; en capaciteiten tegen vijandelijke luchtverdediging.

Deze tekortkomingen kwamen al voor in het *Defense Capabilities Initiative* van 1999 en zijn nu weer onderdeel van *smart defense*. Enigszins geruststellend is dat de Europese Unie een initiatief genaamd *pooling and sharing* heeft gelanceerd, waarin ook de verbetering van capaciteiten als tankervliegtuigen, satellietcommunicatie en logistiek voorkomt.⁶

Overigens bood *smart defense* voor Nederland een kans om zijn door het vertrek uit Uruzgan en de met onwerkbare *caveats* omgeven missie in Kunduz geknakte reputatie op te vijzelen. Defensieminister Hillen maakte veel werk van het aandragen van concrete vormen van samenwerking, zoals het delen van vliegvelen met België; samenwerking tussen de luchtmobiele brigade en de Belgische paratroepers; en gezamenlijke aanschaf, onderhoud en training van de opvolger van de F-16 met Noorwegen en Denemarken. Deze initiatieven werden door de Amerikanen als lichtende voorbeelden gezien.

Om vaart in het proces te houden heeft secretaris-generaal Rasmussen de huidige opperbevelhebber van *Allied Command Transformation*, de Franse generaal Abrial, en de Amerikaanse ambassadeur Vershbow aangewezen als speciale vertegenwoordigers. Gezien de voorgeschiedenis blijft de vraag of deze functionarissen het proces gaande weten te houden. Een belangrijk probleem is dat de budgetten naar beneden blijven gaan, er al intensief tussen landen wordt samengewerkt en dat er alleen echte winsten zijn te boeken als wordt gestreefd naar militaire integratie, bijvoorbeeld via de ontwikkeling van een Europese defensie, zoals vastgelegd in het Verdrag van de Europese Unie. Dit zou betekenen dat er één Europese krijgsmacht, aangestuurd door één bureaucratie, moet komen. Maar gezien het eurosceptische klimaat is dit een onbegaanbare weg.

Wél werden in Chicago enige successen gemeld. Voor grondwaarneming, het *NATO Alliance Ground Surveillance Programme*, werd in Chicago een verwervingscontract getekend zodat het systeem in 2017 operationeel kan zijn. Voorts werd een interim-capaciteit voor raketverdediging aangekondigd. Al eerder was overeengekomen dat Turkije een radarsysteem op zijn grondgebied kreeg en dat een *Aegis*-fregat in het oosten van de Middellandse Zee zou worden gestationeerd. De interim-capaciteit houdt bijvoorbeeld in dat naast Turkije ook Spanje, Roemenië en Polen onderdelen van het schild op hun grondgebied krijgen en dat de Amerikaanse president zijn minister van defensie opdracht gaf de 'operational control' over de Amerikaanse radarinstallatie in Turkije aan de NAVO over te dragen. Tot slot zegden de bondgenoten \$ 1 miljard toe voor de verdere ontwikkeling van het systeem.

Samenwerking met partners

De afwezigheid van de nieuwe Russische president Poetin, zowel tijdens de NAVO-top als die van de G-8 daags ervoor, was een domper op de feestvreugde. De formele reden was dat de president druk doende was met het formeren van een regering. De echte redenen kunnen te maken hebben met de discussie over het raketterschild, dat Moskou als een schild tegen Rusland ziet, alsmede de inschatting dat deze top weinig relevant was en voornamelijk bedoeld was ter ondersteuning van Obama's herverkiezing.

Toch was het in omvang de grootste top ooit, omdat meer dan 60 landen aanwezig waren. Veel partners hadden de moeite genomen naar Chicago af te reizen. Het netwerk van partners en partnerschappen, zoals het Partnerschap voor de Vrede, de wachtkamer voor toekomstige NAVO-landen; de Mediterrane Dialoog; het samenwerkingsverband van Istanbul; en het wereldomvattend partnerschap met Australië, Japan, Korea, Nieuw-Zeeland, Pakistan, Irak, Afghanistan en Mongolië is zonder meer indrukwekkend. De nadruk ligt op politieke en militaire samenwerking, maar de echte waarde is vermoedelijk gelegen in het organiseren van gelijkgestemde landen in een tijd waarin de geopolitieke verandering door China wordt aangejaagd. Deze *Global NATO* komt dichtbij het idee van een Democratische Statenbond – een idee dat zowel voormalig presidentskandidaat McCain als president Obama heeft omarmd als onderdeel van het westerse antwoord op mogelijke anti-westerse samenwerking door opkomende economieën. Dit idee heeft de potentie om de NAVO drastisch te veranderen als door de geopolitieke verschuivingen een nieuwe wereldorde wordt geschapen waarin opkomende mogendheden als China en Brazilië een steeds dominantere factor en een uitdaging voor het Westen gaan vormen.

Slot

De top van Chicago was hooguit een aanloop voor een volgende top, omdat president Obama deze top vooral gebruikte om bondgenoten achter zich te krijgen en zich naar zijn electoraat als wereldleider en opperbevelhebber te presenteren die het waard is te worden herkozen. In Washington wordt nagedacht over initiatieven waar Obama zijn vingers pas in zijn tweede termijn aan wil branden, namelijk een herijking van de trans-Atlantische betrekkingen. Dat is zeer nodig. Militair is Europa uitgeteld. Daar zal *smart defense* op korte termijn niets aan veranderen. De Verenigde Staten moeten nu zelf bezuinigen en verleggen noodgedwongen hun prioriteiten naar Azië, waar hun belangen wél in het geding zijn. Dat maakt het zeer noodzakelijk de trans-Atlantische relaties op een nieuwe leest te schoeien. Dat moet het mogelijk maken in een geopolitiek snel veranderende wereld gezamenlijk en zo mogelijk samen met de partners in de gehele wereld (economische) belangen te beschermen. Een dergelijke omslag vereist veel zendingswerk en een omslag bij de bevolking, die zich niet bewust is van de veiligheidsimplicaties van een snel veranderende wereld en die de waarde van defensie bagatelliseert.

Prof. dr Rob de Wijk is directeur van *The Hague Centre for Strategic Studies* (HCSS) en hoogleraar internationale betrekkingen aan de Universiteit Leiden.

Noten

- 1 https://www.nrc.nl/nieuws/2012/05/25/hollande-brengt-verrassingsbezoek-aan-afghanistan/?show_feedback_form=1
- 2 <http://www.nytimes.com/2012/05/02/world/asia/obama-lands-in-kabul-on-unannounced-visit.html?pagewanted=all>
- 3 http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_87593.htm?mode=pressrelease, para. 6.
- 4 <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/05/16/europese-landen-moeten-na-crisis-meer-aan-defensie-uitgeven/>
- 5 I. Daalder & J. Stavridis, 'NATO's triumph in Libya', in: *Foreign Affairs*, maart-april 2012, blz. 2-7.
- 6 Zie: factsheet van het Europees Defensie Agentschap EDA *Pooling and Sharing* van 24 november 2011.

Waterconflicten en de rol van waterdiplomatie

In het voorwoord van het meest recente Wereld Water Ontwikkelingsrapport van de Verenigde Naties waarschuwt Irina Bokova, directeur-generaal van UNESCO: 'Als we er vandaag niet in slagen water een instrument van vrede te maken, zal het morgen een voornaam bron van conflicten kunnen worden.'¹ Kofi Annan, in zijn functie als secretaris-generaal van de VN, en Ismail Serageldin, in zijn tijd als vice-president van de Wereldbank, waagden zich eerder al aan de term toekomstige 'wateroorlogen'.²

Het drietal zinspeelt niet op de strijd tussen zeevaarders en Somalische piraten, noch op de territoriale geschillen over de Spratly-eilanden of de Arctische ijskappen, maar op conflicten over het gebruik van *zoetwater*. Van al het water op aarde is immers slechts 1% bruikbaar zoetwater, exclusief 1,5% aan ijs en gletsjers. Van die ene procent is 99% afkomstig uit grondwater, 0,86% uit meren en 0,02% uit rivieren.³ Het genoemde VN-rapport ziet een toenemend gevaar van rivaliteit om dat schaarse zoetwater als een bron van conflicten zowel *binnen* als *tussen* staten. Zo zijn er in de jaren negentig binnen China alleen al 120.000 conflicten gedocumenteerd waarbij bemiddeling nodig was. In Jemen vormt waterschaarste zelfs de oorzaak van 70 tot 80% van de conflicten op het platteland.⁴

Dit nummer van de *Internationale Spectator* concentreert zich echter primair op *interstatelijke* waterconflicten over internationale rivieren en ondergrondse watervoerende lagen (aquifers). De internationale zoetwaterbekkens, waaronder voor zover bekend 276 internationale rivierbekkens en 273 grensoverschrijdende aquifers, zijn verdeeld over het grondgebied van zo'n 148 staten.⁵ Tegen de achtergrond van klimaatverandering, toenemend watergebruik en groeiende waterschaarste is dan ook de vraag gerechtvaardigd of, overeenkomstig de hier weergegeven waarschuwing, de wereld aan de vooravond staat van een tijdperk van waterconflicten of zelfs wateroorlogen. Of zou waterschaarste juist een bron van samenwerking kunnen zijn?

Om in het bijzonder de waarschuwing van Bokova in een historisch perspectief te plaatsen: in strijd met de verwachting van veel onheilsprofeten blijkt uit on-

derzoek van Oregon State University dat in de periode 1948-1999 geen enkele oorlogsverklaring is uitgeroepen omwille van internationale waterstromen. Voor zover bekend vond de enige echte wateroorlog in de geschiedenis plaats in 2500 v. Chr., en wel tussen de stadstaten Lagaš en Umma over het rivierbekken van de Eufraat en de Tigris in Mesopotamië, het huidige Irak. Tussen 1948 en 1999 waren er daarentegen welgeteld 37 gevallen van militair geweld vanwege waterconflicten. Waterconflicten beperken zich echter niet tot het gebruik van geweld. Politieke of economische sancties en verbale veroordelingen of dreigementen komen vaker voor. In totaal vonden de onderzoekers voor de tweede helft van de twintigste eeuw, naast 96 irrelevante ontwikkelingen, 507 conflictueuze situaties versus 1.228 gevallen van samenwerking.⁶

De voornaamste conclusie van het onderzoek van Oregon State University is dat internationaal gezien zoetwater vaker tot vrede of samenwerking dan tot oorlog of conflicten heeft geleid. Maar het verleden biedt geen garantie voor de toekomst, zeker niet indien er sprake is van *toenemende* waterschaarste. Die overweging leidt tot het centrale thema van deze artikelenreeks: de vraag in hoeverre en op welke wijze door middel van *waterdiplomatie* een bijdrage kan worden geleverd aan het voorkomen c.q. vreedzaam beslechten van interstatelijke waterconflicten. *Waterdiplomatie* doelt dan op al het contact over internationaal zoetwater tussen oeverstaten (landen die op of langs een – grensoverschrijdende – zoetwaterbron zijn gelegen) onderling en met hulp van derde partijen. Een prealabele vraag daarbij is welke *factoren* bepalend zijn voor het verloop van waterconflicten. Inzicht in de oorzaken is immers een voorwaarde voor effectieve waterdiplomatie.

Vanuit de Nederlandse buitenlandse politiek bezien is deze kwestie des te actueler, nu het huidige kabinet, in het bijzonder in het kader van de ontwikkelingssamenwerking, water tot een van de prioriteiten in het buitenlandbeleid heeft verheven en ook op het terrein van waterdiplomatie een actieve rol ambieert. De vraag is dan in hoeverre Nederland over de kwaliteiten beschikt om een dergelijke rol te kunnen spelen.

Waterconflicten

De meeste grensoverschrijdende waterconflicten gaan over schaarste, maar ook vervuiling of infrastructuurele werken (bijv. dammen) kunnen tot spanningen leiden. In cijfers uitgedrukt ging 87% van de waterconflicten tussen 1948 en 1999 – en alle gevallen van het gebruik van militair geweld – over kwantitatieve waterverdeling of infrastructuurprojecten en slechts 5% over waterkwaliteit.⁷ Intuïtief zou ook gedacht kunnen worden aan overstromingen, maar dat blijkt geen belangrijke conflictbron. Ook voor Pakistan en Bangladesh – landen die herhaaldelijk door overstromingen worden getroffen – gaan de waterconflicten met bovenstrooms India vooral over de watertoevoer in droge maanden, de waterkwaliteit en de Indiase damconstructies. Oeverstaten gebruiken water vooral voor landbouwirrigatie, hydro-energie en industrie; drinkwaterconsumptie is daar slechts een fractie van. Tekorten aan drinkwater vormen evenmin een voorname conflictbron.

In grensoverschrijdende rivierbekkens beroepen bovenstroomse oeverstaten zich vaak op speciale rechten vanwege het feit dat de bron op hun grondgebied ontspringt, terwijl benedenstroomse oeverstaten zich dikwijls op het billijkheidsprincipe beroepen, oftewel een 'redelijke en billijke verdeling' voor iedereen.⁸ Niet alle waterconflicten kunnen bovendien over een kam geschoren worden. Desalniettemin wijst kwantitatief onderzoek op drie factoren die de kans op conflicten vergroten.⁹

Ten *eerste* draagt de afwezigheid van effectieve afspraken en van gemeenschappelijke instellingen tussen oeverstaten bij aan conflicten. Het gemis van internationale organisaties en overeenkomsten kan leiden tot een *tragedy of the commons*, oftewel een bovenmatig gebruik van een gemeenschappelijke bron dat de grenzen van de duurzaamheid te boven gaat.¹⁰ Kortom, de zoetwaterbron droogt uit omdat er meer water wordt weggenomen dan dat er via de natuurlijke waterkringloop wordt aangevuld.

Ten *tweede* brengen onaangekondigde of eenzijdige infrastructuurele werken, zoals dammen voor rivieren of pompen voor aquifers, ook vaak spanningen mee. Dit geldt eens te meer als er geen gezamenlijk verdrag of gemeenschappelijke instelling is. Zo is de huidige ambitie van Turkije het zuidoosten van het land op te laten bloeien via de bouw van in totaal 22 dammen, maar protesteren Syrië en Irak tegen de verwachte, gereduceerde waterstroom van de Eufraat-Tigris.¹¹ Soortgelijke infrastructuurele projecten liggen

aan de basis van een kwart van alle waterconflicten en van een tiende van de gewelddadige ontwikkelingen.¹²

Ten *derde* zijn waterconflicten waarschijnlijker als er al politieke spanningen tussen de oeverstaten bestaan. Dertig van de 37 gewelddadige waterconflicten tussen 1948 en 1999 hadden betrekking op Israël en omliggende landen, waarbij niet met water verband houdende spanningen reeds aanwezig waren.¹³ In die context ontbreekt vaak het vertrouwen waterschaarste te zien als een reden om tot samenwerking te komen in plaats van als reden voor eenzijdig optreden ten koste van de ander.

Zoals de diplomatie tot taak heeft interstatelijke conflicten te voorkomen en geschillen te beslechten, heeft de waterdiplomatie die rol inzake waterconflicten. Onder *waterdiplomatie* verstaan academici en beleidsmakers meestal het contact tussen *oeverstaten* over (potentiële) spanningen inzake een zoetwaterbron. *Waterdiplomatie* kent echter vele andere *actoren* (zoals bedrijven, internationale organisaties, kennisinstellingen, NGO's, enz.), *niveaus* (van conflictonderhandeling, bemiddeling en preventie tot verregaande samenwerking), *geografische schalen* (bilateraal, per stroomgebied, regionaal of mondiaal) en instrumenten (bijvoorbeeld het gebruik van beleidskoppeling).

De beantwoording van de vraag *hoe waterdiplomatie waterconflicten tegengaat*, wordt hier beperkt tot twee invalshoeken. *Enerzijds* is er aandacht voor de inbreng van *oeverstaten* onderling in onderhandelingen over een conflict of een verdrag inzake water, oftewel de gebruikelijke definitie van waterdiplomatie. *Anderzijds* wordt de rol van *derde partijen* belicht, de staten en internationale organisaties die waterdiplomatie zien als onderdeel van het eigen buitenlands of ontwikkelingsbeleid en dit inzetten ten behoeve van de oeverstaten.

Waterdiplomatie door oeverstaten

Onderhandelingen tussen oeverstaten hebben vanuit een rationeel oogpunt kans van slagen als voor alle partijen de kosten-batenanalyse, in termen van energie-, landbouw- en industriebelangen, positief uitpakt. Het kan echter zo zijn dat één partij, de 'waterhegemon', geen behoefte heeft of geen noodzaak voelt om samen te werken vanwege haar superieure militaire, economische en technische capaciteiten in combinatie met een bovenstroomse ligging.¹⁴ China ten opzichte van de Mekong en Turkije in het geval van de Eufraat-Tigris zijn hier voorbeelden van.

Als de 'hydrohegemoon' benedenstrooms ligt – zoals bijvoorbeeld de Verenigde Staten ten opzichte van Canada met de Columbia-rivier – lijkt de kans op samenwerking groter door het gebrek aan volledige controle over de rivier. De weinig coöperatieve, benedenstroomse waterhegemonen Israël (Jordaan), Egypte (Nijl) en Oezbekistan (Syrdarya) tonen echter aan dat die regel niet altijd opgaat. Ook sociale factoren zoals politieke spanningen en vijand- of vriendschapsperecepties kunnen hierbij van belang zijn. Geconfronteerd met een hydrohegemoon of niet, oeverstaten hebben in het algemeen vier mogelijke waterdiplomatieke instrumenten tot hun beschikking.

Indien aanwezig, bieden *zoetwatercommissies* – d.w.z. instituties – een forum voor de preventie en oplossing van meningsverschillen en conflicten.¹⁵ In het gunstigste geval zijn er regels voor conflictbeslechting, met arbitrage als laatste oplossing. Een voorbeeld hiervan is de Permanente Indus Commissie tussen India en Pakistan. Een gezamenlijke commissie is echter minder doeltreffend wanneer sommige oeverstaten ontbreken. Zo hebben de Ganges-, Indus- en Mekong-riviercommissies gemeen dat China géén lid is, hetgeen gegeven de bovenstroomse positie van China hun effectiviteit ernstig ondermijnt.

Een essentieel – maar niet voldoende – startpunt voor onderhandelingen is een *onafhankelijke wetenschappelijke basis* over onder meer de waterkwaliteit en -kwantiteit in natte en droge seizoenen, de bevolkingsgroei, de verwachte effecten van infrastructurele werken op irrigatie, energiewinning en het industrieel gebruik. Overeenstemming is immers op voorhand onmogelijk wanneer tussen de partijen géén consensus bestaat over de 'feiten'.

Financiële compensatie is een derde manier voor oeverstaten om tot een oplossing te komen. Het is dan meestal de benedenstroomse oeverstaat die betaalt voor water, waterkwaliteit, hydro-energie of vloedcontrole.¹⁶ Zo was Frankrijk in 1976 alleen bereid een verdrag over vermindering van de zoutverontreiniging in de Rijn te ondertekenen onder de voorwaarde dat benedenstrooms Nederland flink meebetaalde.¹⁷

Het vierde instrument is *beleidskoppeling*, waarbij een benedenstroomse oeverstaat een goede onderhandelingspositie op een ander beleidsterrein, zoals energieggaranties of een gewilde doorvaartroute voor de scheepvaart, verbindt met de wateronderhandelingen. Een bekende koppeling in het bekken van de Eufraat en de Tigris is de verhoogde watertoevoer voor Syrië namens Turkije in ruil voor een hardere Syrische

opstelling ten opzichte van de Koerden op Syrisch grondgebied.¹⁸

Waterdiplomatie door derde partijen

Het ontwikkelings- en buitenlands beleid ten aanzien van grensoverschrijdende zoetwaterbronnen van internationale organisaties, zoals de Wereldbank, UNESCO en UNDP, en staten, zoals Duitsland, Nederland en Zweden, is een tweede vorm van waterdiplomatie.¹⁹ Als gevolg van gebrekkige internationale regels, klimaatverandering en bevolkingsgroei en de effecten ervan op samenlevingen is er vanuit veel oeverstaten die lijden onder waterschaarste, een vraag naar technisch advies, kennisopbouw en conflictbemiddeling van de kant van derden. Idealiter hebben derde partijen kennis van internationaal waterrecht, waterbestuur en de regionale hydrologische, politieke, sociaal-economische en antropologische context. Een eigen postennetwerk dat over die regionale kennis beschikt, is daarom met het oog op een effectieve waterdiplomatie door derden van groot belang.

De waterdiplomatieke activiteiten van derde partijen variëren van minimale tot zeer diepe betrokkenheid. Sommige staten, waaronder Nederland en Noorwegen, lobbyen bij oeverstaten om het VN Waterlopenverdrag ('Verdrag inzake het recht betreffende het gebruik van internationale waterlopen') te ratificeren. Dit nog niet in werking getreden kaderverdrag uit 1997 kan door oeverstaten als voorbeeld voor een stroomgebiedsverdrag worden gebruikt. Van de 276 internationale rivierbekkens kent namelijk meer dan de helft nog geen enkel verdrag omtrent samenwerking, terwijl veel minder dan de helft een verdrag heeft waar alle oeverstaten aan deelnemen. Onder de 273 grensoverschrijdende aquifers zijn de gereguleerde bronnen zelfs op één hand te tellen.²⁰

Advies en kennisoverdracht gaan al verder dan een lobby. Op *bilateraal niveau* wordt er bijvoorbeeld advies inzake waterbestuur gegeven, aangezien hogere nationale efficiëntie van het watergebruik de buitenlandse afhankelijkheid vermindert. Derde partijen kunnen daarentegen ook spanningen doen toenemen door bilaterale steun. Zo is China als mondiaal opererende dammenbouwer betrokken bij verscheidene controversiële projecten in het Nijlstromgebied.²¹

Kennisopbouw in een *multilaterale*, maar onofficiële, *context* is een voorbeeld waar staten – waaronder Zweden en de Verenigde Arabische Emiraten via de *Arab Water Academy* – veel in investeren. Een trap hoger ligt multilateraal, officieel contact op *laag* poli-

tiel niveau. Zo steunen de EU en landen als Italië, Nederland en de Verenigde Staten het EXACT-programma. Dit programma bevordert technische samenwerking tussen Israël, Jordanië en de Palestijnse Autoriteit inzake de Jordaan.

Ten slotte zijn staten en vooral internationale organisaties zoals de Wereldbank bij waterdiplomatieke activiteiten betrokken op multilateraal, *hoog* politiek niveau. De treden van conflictbeslechting die dan worden toegepast, lopen van onafhankelijke feitenmissies en bemiddeling tot en met arbitrage en rechtspraak. De laatste twee stappen worden niet uitgevoerd door staten zelf, maar door internationale instellingen zoals het Internationaal Gerechtshof (in het geval van Hongarije-Tsjechië over de Donau, 1997) of door het Permanent Hof van Arbitrage, dat als secretariaat optreedt (bijv. India-Pakistan over de Indus, 2012). Bemiddeling is vaak essentieel om tot een samenwerkingsverband in een stroomgebied te komen.²² Zo heeft de Wereldbank bemiddeld inzake de totstandkoming van verdragen omtrent de Indus en de Mekong en probeert de Bank dit nog steeds bij de Nijl. Daarbij moet het belang van financiële steun niet onderschat worden. Zo kreeg de Wereldbank het voor elkaar 800 miljoen dollar op te halen voor de implementatiefase van het Indus Verdrag uit 1960.²³

Kortom, het voornaamste doel van waterdiplomatie door derde partijen is oeverstaten tot samenwerking en een gezamenlijke instelling te begeleiden. Waterdiplomatie is daarbij vooral gericht op het creëren van win-win-situaties. Toch zijn kennis- en vertrouwensopbouw, gedeelde baten, beleidskoppelingen en financiële prikkels die oeverstaten en derde partijen gebruiken, geen garantie voor succes. Uiteindelijk bepalen de politieke leiders van de oeverstaten – op basis van het staats- of eigenbelang, de vijand- of vriendschapsbeelden, enz. – of ze de kranen en pompen open of dicht draaien.

Ruben van Genderen is wetenschappelijk medewerker bij het Instituut voor Internationaal en Europees Beleid aan de Katholieke Universiteit Leuven.

Jan Rood is verbonden aan Instituut Clingendael en is tevens bijzonder hoogleraar Europese integratie in een mondiaal perspectief aan de Universiteit van Leiden.

Noten

- 1 WWAP, *The United Nations World Water Development Report 4: Managing Water under Uncertainty and Risk*, Vol. 1, Parijs: UNESCO, 2012, blz. vi. Vertaling van de auteurs van 'If we fail today to make water an instrument of peace, it might become tomorrow a major source of conflict.'
- 2 Ismail Serageldin, 1995 (<http://www.serageldin.com/Water.htm>); Kofi Annan, 2001, in: A. Carius et al., 'Water, Conflict, and Cooperation', *ECSP Report 10*, 2004, blz. 60.
- 3 I. Shiklomanov, 'World fresh water resources', in: P.H. Gleick (red.), *Water in Crisis: A Guide to the World's Fresh Water Resources*, New York: Oxford University Press, 1993. (Zie <http://ga.water.usgs.gov/edu/earthwherewater.html>).
- 4 WWAP, *a.w. noot 1*, blz. 194, 210, 219.
- 5 *Ibid.*, blz. 31-32.
- 6 A. Wolf, S. Yoffe & M. Giordano, 'International Waters: Identifying Basins at Risk', in: *Water Policy*, jrg. 5, 2003, nr. 1, blz. 29-60.
- 7 *Ibid.*
- 8 S. Salman, 'Good Offices and Mediation and International Water Disputes', in: International Bureau of the Permanent Court of Arbitration (red.), *Resolution of International Water Disputes*, Den Haag: Kluwer Law International, 2003, blz. 164.
- 9 Wolfe, Yoffe & Giordano, *a.w. noot 6*; zie verder A. Wolf, 'Shared Waters: Conflict and Cooperation', in: *Annual Review of Environment and Resources*, jrg. 32, 2007, nr. 1, blz. 1-29; S. McCaffrey, 'Water Disputes Defined: Characteristics and Trends for Resolving Them', in: International Bureau of the Permanent Court of Arbitration (red.), *a.w. noot 8*, blz. 49-90.
- 10 UNDP, *Beyond scarcity: power, poverty and the global water crisis. Human Development Report 2006*, New York: UNDP, blz. 209.
- 11 J. Jongerden, 'Dams and Politics in Turkey: Utilizing Water, Developing Conflict', in: *Middle East Policy*, jrg. 17, 2010, nr. 1, blz. 137-143.
- 12 Wolfe, Yoffe & Giordano, *a.w. noot 6*.
- 13 *Ibid.*
- 14 M. Zeitoun & J. Warner, 'Hydro-Hegemony: A Framework for Analysis of Transboundary Water Conflicts', in: *Water Policy*, jrg. 8, 2006, nr. 5, blz. 435-460.
- 15 N. Zawahri & A. Gerlak, 'Navigating International River Disputes to Avert Conflict', in: *International Negotiation*, jrg. 14, 2009, nr. 2, blz. 213. Zie ook noot 9.
- 16 S. Dinar, 'Power Asymmetry and Negotiations in International River Basins', in: *International Negotiation*, jrg. 14, 2009, nr. 2, blz. 333.
- 17 Zie DW. van Lynden, 'Internationale Commissie ter bescherming van de Rijn tegen verontreiniging: forum van samenwerking tussen de oeverstaten', in: *Internationale Spectator*, juli 1988, blz. 445-451.
- 18 M. Daoudy, 'Asymmetric power: Negotiating water in the Euphrates and Tigris', in: *International Negotiations*, jrg. 14, 2009, nr. 2, blz. 377-379.
- 19 R. van Genderen & J. Rood, *Water Diplomacy: A Niche for the Netherlands?*, Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen, Clingendael, 2011, blz. 11.
- 20 WWAP, *a.w. noot 1*.
- 21 A. Cascao, 'Changing Power Relations in the Nile River Basin: Unilateralism vs. Cooperation?', in: *Water Alternatives*, jrg. 2, 2009, nr. 2, blz. 245-268.
- 22 N. Zawahri, 'Third Party Mediation of International River Disputes: Lessons from the Indus River', in: *International Negotiation*, jrg. 14, 2009, nr. 2, blz. 281-310.
- 23 Salman, *a.w. noot 8*.

Waarom water niet kan wachten

Onlangs was ik in Bangladesh, de grootste delta ter wereld. Hier monden ongeveer 400 rivieren uit in de Golf van Bengalen. Een land met grote uitdagingen op het gebied van water. En niet alleen water. Met een bevolking van 160 miljoen inwoners is Bangladesh, op een paar kleine landen na, het dichtstbevolkte land ter wereld. En deze mensen trekken in steeds grotere getale naar de stad. Ook klimaatverandering is een probleem dat zeer tastbaar is – een zeespiegelstijging van anderhalve meter die een permanente overstroming van zestien procent van het land tot gevolg heeft, waarbij 22 miljoen inwoners getroffen worden. Overstromingen leiden in Bangladesh ook tot verzilting van landbouwgronden en tot voedselschaarste. Laatst zei iemand tegen me: ‘Als we de problemen in Bangladesh hebben opgelost, doen we de Zuidwestelijke Delta in Nederland in een achternamiddag.’

Ook op politiek vlak kent Bangladesh grote uitdagingen. Want van de 400 rivieren in het land zijn er 57 grensoverschrijdend. Het water in deze rivieren komt uit India, China, Nepal en Bhutan. Vanwege de grote variabiliteit van de afvoer in de loop van het jaar en de waterafhankelijkheid van de Bengaalse boeren en industrieën is het belangrijk goede afspraken te maken met de bovenstroomse landen. Daarom zijn er sinds 1920 zes verdragen getekend over het water in het stroomgebied van de Ganges. Het verdrag met India, dat in 1996 in New Delhi werd ondertekend, is de meest recente overeenkomst.¹

Waarom beschrijf ik dit? Omdat Bangladesh niet het enige land is met dergelijke problemen. En omdat Nederland veel expertise heeft op het gebied van waterbeheer en daarnaast een grote reputatie geniet op het gebied van de internationale rechtsorde.

Vanwege de eeuwenlange strijd tegen het water heeft Nederland veel kennis van waterveiligheid. Ook op het niveau van het stroomgebied van de Rijn en de Maas heeft Nederland veel ervaring: er is uitgebreid onderhandeld over de politieke economie van grensoverschrijdend waterbeheer en de oprichting van de Internationale Rijn- en Maascommissie. Dit was bittere noodzaak voor Nederland als benedenstroomse staat: de milieuramp in de Zwitserse Sandoz-fabriek

in Bazel op 1 november 1986 leidde tot het vrijkomen van 20 ton pesticiden die via het bluswater de Rijn in stroomde. Dit was een ecologische ramp die tot in Nederland voor grote vissterfte zorgde. De catastrofe plaatste de noodzaak van verregaande internationale samenwerking op de politieke agenda.

Ook geniet Nederland een goede reputatie als land dat zich inzet voor internationale vrede en veiligheid. De aanwezigheid van het Internationaal Gerechtshof en het Permanent Hof van Arbitrage in Den Haag dragen hier voor een groot deel aan bij. Extra interessant in dit kader is dat in het Hof van Arbitrage vorig jaar een zaak werd behandeld op het gebied van waterbeheer. India en Pakistan wilden een uitspraak van het Hof over de bouw van een dam in een zijrivier van de Indusrivier.

Mondiaal gezien zal de druk op zoet water de komende jaren flink toenemen. Het gaat hier niet alleen om oppervlaktewater, maar ook om grondwater. De politieke economie van water wordt steeds belangrijker. Daarom zet ik in op waterdiplomatie: het combineren van kennis op het gebied van waterbeheer en internationaal recht om over de hele wereld conflicten waarin water een rol speelt, te voorkomen of de gevolgen ervan te beperken. Deze politieke invalshoek van water is een betrekkelijk nieuw terrein. Betere internationale afspraken op diverse niveaus kunnen de toenemende spanningen rondom water beperken. Daarnaast combineert deze aanpak de speerpunten water en veiligheid en rechtsorde uit mijn nieuwe beleid voor internationale samenwerking. Het gaat bij waterdiplomatie niet alleen om de politieke economie van waterverdeling, maar ook om de politieke economie van de met water verband houdende risico's, zoals overstromingen, verzilting en vervuiling. Deze risico's hebben direct invloed op de veiligheid van mensen.

De combinatie van speerpunten binnen internationale samenwerking is nodig, want deze samenwerking verandert snel. De aandacht voor publieke goederen neemt toe, nieuwe spelers zoals rijke filantropen betreden het toneel en steeds meer armen wonen in zogenaamde midden-inkomenslanden. Doordat het relatieve aandeel van internationale samenwerking in

Staatssecretaris Knapen krijgt op zijn reis door Bangladesh uitleg over het water- en sanitatieproject WASH, medegefinancierd met Nederlandse ontwikkelingsgelden.

de geldstroom naar minder ontwikkelende landen van 70% in 1970 naar 14% anno nu is afgenomen, wordt er steeds kritischer gekeken naar deze inzet. Waarmee maakt zij nog het verschil?

Ook Nederlandse kennisinstellingen, bedrijven en juridische instellingen zijn gebaat bij inzet op het thema waterdiplomatie. Water is een van de negen topsectoren en in het interdepartementale programma *Water Mondiaal* wordt er op allerlei plaatsen ter wereld op gelijkwaardige basis samengewerkt met vijf delta's. Belangrijk is wel om de belangen helder in beeld te brengen. Om internationaal een geloofwaardige positie in te nemen op het terrein van waterdiplomatie, dient Nederland onafhankelijk te zijn. *Economische diplomatie* dient hier dus gescheiden te worden van *waterdiplomatie*. Uiteindelijk verwacht ik wel *spin-off*: bij juridisch of technisch advies over waterdiplomatie aan derde landen of partijen is de verbinding met de kennis en expertise in Nederland essentieel. In eerste instantie dient echter het belang van de internationale rechtsorde en veiligheid voorop te staan.

Nederland staat overigens niet alleen in dit initiatief. Op verzoek van de minister van buitenlandse zaken

Hillary Clinton hebben de Amerikaanse veiligheidsdiensten onderzoek gedaan naar de veiligheidsdimensie van toenemende waterschaarste op wereldschaal.² Hieruit bleek dat de komende tien jaar weliswaar geen oorlogen gevoerd gaan worden over water, maar dat water wel steeds meer als 'leverage' wordt gebruikt, ook als wapen voor terroristen. Ook zal toenemende waterschaarste leiden tot voedselschaarste, in het bijzonder in Noord-Afrika en het Midden-Oosten. Hier zullen de lokale economieën flink last van ondervinden. Ook zijn er grote initiatieven gepland door opkomende economische grote mogendheden in Azië. India heeft al jaren een plan in de kast liggen om enkele rivieren in het land met elkaar te verbinden: het *National River Linking Project*. Totale kosten hiervan bedragen 100 miljard dollar. Dit leidt echter tot grote onrust bij Indiase staten, en ook bij buurlanden als Bangladesh. China heeft vergelijkbare plannen die al in een vergevorderd stadium zijn: het *South-to-North Water Diversion project*. De kosten hiervan zijn het dubbele van de kosten voor de Driekloovendam en al meer dan 300.000 personen hebben moeten verhuizen vanwege dit project.³

De ondertekening van het *Memorandum of Understanding* over samenwerking in de Bengaalse delta tussen Nederland en Bangladesh. Staatssecretaris Knapen schudt de hand van de minister van Planning, Mr. Khandker, onder toezicht van de premier van Bangladesh, Sheikh Hasina.

De internationale gemeenschap dient voorbereid te zijn op dergelijke grootschalige waterprojecten met grensoverschrijdende gevolgen. Ik vind dat Nederland hier een voortrekkersrol dient te spelen. Op mondiaal niveau, door het lobbyen voor de ratificatie van het belangrijkste mondiale waterverdrag, het VN-waterlopenverdrag uit 1997. Hier is dertig jaar aan gewerkt en het wordt tijd dat dit verdrag in werking wordt gesteld om als internationaal referentiekader en ijkpunt op het gebied van internationaal waterrecht te dienen. Maar ook op regionaal niveau wil ik me inzetten, zoals in de Mekong, de Nijl en de Senegalrivier. In deze drie stroomgebieden zijn internationale beheersorganisaties actief, die ik graag ondersteun. Verbeterde samenwerking zorgt hier voor minder diplomatieke spanningen, voor meer begrip voor elkaar en ook voor economische groei. Dat is in het belang van die landen en in het belang van Nederland.

2013 wordt het *internationale jaar van de watersamenwerking*. De toenemende druk op water laat ons geen keus dan om steeds beter samen te werken. Dit VN-initiatief grijp ik aan om mijn ambities op het thema waterdiplomatie internationaal te laten zien.

Daarom zal Nederland tijdens Wereldwaterdag 2013 een internationale bijeenkomst organiseren rond dit onderwerp. Dit themanummer van de *Internationale Spectator* vormt een goede opwarmer voor dit jaar en ik zie uit naar de hieropvolgende discussie.

Dr H.P.M. Knapen is staatssecretaris van Buitenlandse Zaken.

Noten

- 1 M.M. Ramahan, 'Principles of Transboundary Water Resources Management and Ganges Treaties: An Analysis', in: *Water Resources Development*, jrg. 25, nr. 1, maart 2009, blz. 159–173.
- 2 National Intelligence Council, *Global Water Security, Intelligence Community Assessment 2012-08*, 2 februari 2012.
- 3 <http://www.nsbd.gov.cn> (geraadpleegd 7 juni 2012).

China's hegemonistische waterpolitiek

Door de stormachtige economische ontwikkeling, de welvaartsgroei en de bevolkingstoename neemt de vraag naar water ofwel de druk op de waterbronnen van Azië massale vormen aan. China en dan in het bijzonder Tibet ('China's/Azië's watertoren') vervullen hierin een sleutelpositie. Daar vinden maar liefst elf internationale rivieren (waarvan de Indus, de Brahmaputra en de Mekong de belangrijkste zijn) hun oorsprong. Ze strekken zich uit over tien landen en bedienen een verzorgingsgebied van zo'n twee miljard mensen. Voor hun watervoorziening zijn deze rivieren van onschatbare waarde. Het feit dat zoveel landen en mensen aangewezen zijn op waterbronnen die ze met anderen moeten delen, kan in tijden van toenemende waterschaarste een bron van internationale spanningen en conflicten zijn. Water wordt dan ook wel gezien als *Asia's new battleground*.¹

Hydraulic mindset

De geschiedenis van China is al duizenden jaren nauw verbonden met waterbeheer.² De Chinese beschaving kwam ver vóór onze jaartelling al tot bloei langs de Gele Rivier en de Jangtse door grootschalige waterprojecten. De beide rivieren vormden ook vaak de bron van overstromingen, met soms miljoenen slachtoffers – niet zozeer door verdrinking, als wel door de vele hongersnoden die volgden op verwoeste oogsten.

Voor de Gele Rivier in Noord-China was berucht. Zij voerde enorme hoeveelheden slib mee uit het Noord-Chinese lössplateau en deponeerde dat in haar bedding en laagvlakte. Daardoor kwam de rivier tot wel acht meter boven het omliggende laagland te liggen, met enorme gevolgen als zij overstroomde. Dat is nu verleden tijd, want de Gele Rivier bereikt de meeste dagen van het jaar de kustvlakte en de zee niet meer – zoveel water onttrekken de stroomopwaarts gelegen steden, industrieën en landbouwgebieden aan de rivier. Rivieren die de zee niet of nauwelijks meer bereiken, zijn nu een duidelijk symptoom van de toenemende waterschaarste.

Grootschalige waterprojecten zijn al bijna zo oud als de Chinese geschiedenis. Duizenden jaren geleden begonnen de Chinezen al met de bedijking van

rivieren, het ontwateren en in cultuur brengen van overstromingsvlakten (*floodplains*), het aanleggen van spaarbekkens en het graven van kanalen om rivieren met elkaar te verbinden, niet alleen voor het transport *over* water maar ook voor het transport *van* water. Het nog steeds functionerende, 1.776 kilometer lange Grote Kanaal dateert van de vijfde eeuw vóór Christus.

Moderne, grootschalige en kapitaalintensieve projecten als de Drie Klovenham en, wat in het Engels wordt aangeduid als het South-to-North Water Project (SNWP) om water uit het stroomgebied van de Jangtse over te hevelen naar dat van de Gele Rivier, staan dus in een lange traditie. In het Chinese denken over ontwikkeling zit een duidelijke *hydraulic mindset*. Chinese leiders zijn zich zeer bewust van het strategisch belang van water en de controle daarover. De beslissing van Mao in 1950 om Tibet ('Azië's watertoren') te annexeren, is mede te verklaren vanuit het grote belang ervan voor de Chinese watervoorziening, want hier ontspringen de Gele Rivier en de Jangtse. Mao zag begin jaren '50 de oplossing van de watertekorten in het noorden en westen als een van de grote uitdagingen van China. Ook de huidige Chinese leiders hebben een waterverleden. Zo is president Hu Jintao waterbouwkundig ingenieur van beroep en werkte premier Wen Jiabao in waterprojecten.

Watertekorten

Om de Chinese *hydropolitics* te begrijpen, is inzicht nodig in de waterproblemen van China en de manier waarop men die probeert aan te pakken. China beschikt over slechts 7% van het zoete water op aarde, terwijl het 22% van de wereldbevolking herbergt. Per hoofd van de bevolking hebben de 1,36 miljard Chinezen relatief weinig water tot hun beschikking: 2.080 m³ per persoon per jaar (in vergelijking met 5.496 m³ voor Nederland, 1.582 m³ voor India, 6.384 m³ voor Thailand en 10.174 m³ voor Vietnam). Binnen China is het water ook nog eens erg ongelijk verdeeld: Noord-China (Gele Rivier) beslaat 64% van het oppervlak en herbergt 47% van de bevolking, maar beschikt slechts over 19% van het water. Zuid-China (Jangtse, Tibet) heeft 81% van het water en 36% van

het oppervlak. De behoefte aan water in Noord-China is groot omdat daar veel landbouw, industrie en mijnbouw is en er veel grote steden liggen. Er wordt daar op uitgebreide schaal roofofbouw gepleegd op de watervoorraden. Rivieren en meren worden leeggepompt en er wordt veel meer grondwater opgepompt dan de jaarlijkse aanvulling (*overpumping*). Daardoor dalen de grondwaterspiegels met soms wel een meter per jaar. De tekorten worden nog verergerd door de massale watervervuiling die de steden, industrieën, de mijnbouw en de landbouw veroorzaken. Dat vermindert de bruikbaarheid van het weinige beschikbare water. Tweederde van de grote steden heeft daardoor ernstige problemen met de (drink)watervoorziening. Over de hele linie is er sprake van zeer onduurzaam watergebruik.

Tegenover een afnemende beschikbaarheid van water staat een sterk groeiende vraag. Ondanks de éénkindpolitiek komen er in China nog steeds meer mensen bij, die per persoon ook nog eens meer water gebruiken. Meer welvaart betekent immers meer aansluitingen op de waterleiding, en meer douches, wasmachines en doorspoeltoiletten. Meer welvaart betekent ook dat het consumptiepatroon van de Chinezen

verandert; ze gaan bijvoorbeeld meer eieren en vlees eten. Daarvoor is weer veel graan, en dus water, nodig. Ter illustratie: de productie van één kilo tarwe kost in China gemiddeld 1.601 liter water en die van één kilo kippenvlees 3.971 liter.³ Een van de redenen waarom de Chinezen in Afrika en Latijns-Amerika miljoenen hectare landbouwgrond kopen of leasen (*land grab*),⁴ is dat zij zo hun watergebruik kunnen externaliseren. Zo kunnen ze 'virtueel' miljarden kubieke meters water importeren; een miljoen ton tarwe staat immers gelijk aan 1,6 miljard m³ water. Desalniettemin heeft voedselzelfvoorziening een hoge prioriteit in China; hongersnoden zitten er immers nog in het collectieve geheugen. Maar door watertekorten en veranderende consumptiepatronen staat dat doel duidelijk onder druk.

Om in de waterbehoeften van Noord-China te voorzien, zijn de Chinezen bezig met een gigantisch project om water uit het stroomgebied van de Jangtse naar dat van de Gele Rivier te leiden. In 2050 moet dit *South-to-North Water Project* (SNWP) 44,8 miljard m³ water transporteren, bijna de helft van de jaarlijkse afvoer van de Rijn. Het project bestaat uit drie routes: één in het oosten, één in het westen en één in het

midden. Met de aanleg van de oostelijke en middelste route is men in 2002 begonnen en inmiddels ver gevorderd.

De westelijke route verkeert nog in de planning-fase, is technisch ingewikkeld, heel duur en ook controversieel, omdat de aanleg ervan de belangen van andere landen schaadt, zeker als er behalve uit de Jangtse ook water uit de Brahmaputra (die in China Yarlung Tsangpo heet) en de Mekong zou worden weggeleid. De Jangtse is een nationale rivier, de twee andere zijn internationale rivieren en dus gemeenschappelijke waterbronnen.

China ligt in feite al overhoop met de stroomafwaarts gelegen landen vanwege de aanleg van dammen in die rivieren voor de opwekking van hydro-elektriciteit. Want ook voor China's energievoorziening is water van levensbelang. De vraag naar elektriciteit (en andere energie) groeit ongeëvenaard, terwijl daarin niet afdoende voorzien kan worden door milieuvervuilende olie en kolen, en evenmin door zonne- en wind-energie, ook al investeert China daar veel in.

Water-hegemoon

Door de annexatie van Tibet is China wat zijn watervoorziening betreft nagenoeg onafhankelijk geworden van het buitenland. Daarbij moet worden opgemerkt dat het in 1950 geannexeerde Tibet het gehele Tibetaans Plateau besloeg en dubbel zo groot was als de huidige Autonome Regio Tibet, die in 1965 werd ingesteld.

Vanuit het buitenland (Kirgizië, Mongolië, Vietnam) stroomt er slechts 15,7 miljard m³ water naar China toe, maar jaarlijks vloeit er 570 miljard m³ uit China naar de buurlanden, voornamelijk vanuit Tibet. Terwijl China slechts voor 0,9% afhankelijk is van water uit het buitenland, is Bangladesh dat voor 91,3%, India voor 33,4%, Pakistan voor 75,6%, Thailand voor 47,4% en Vietnam voor 58,9%. Veel van dit water is afkomstig uit China/Tibet, dat de brongebieden beheerst van belangrijke internationale rivieren als de Indus, Brahmaputra, Salween en Mekong. Door zijn ligging, maar vooral door zijn economische en militaire (over)macht, kan China beschouwd worden als de water-hegemoon van Azië.

Het begrip water-hegemonie is in 2006 geïntroduceerd door Mark Zeitoun en Jeroen Warner.⁵ Volgens hen bepalen de machtsverhoudingen tussen oeverstaten *who gets how much water, how and why*. Als er binnen een stroomgebied sprake is van asymmetrische machtsrelaties en er één oeverstaat veel machtiger en invloedrijker is dan de andere, is die oeverstaat de water-hegemoon. Voorbeelden van water-hegemonen zijn Turkije (Eufraat/Tigris), Egypte (Nijl), Israël (Jordaan), India (Ganges) en de Verenigde Staten

(Colorado en Rio Grande). Ook China is een water-hegemoon.

Water-hegemonen liggen vaak in de bovenloop van internationale rivieren (wat hun ontegenzeggelijk extra mogelijkheden geeft om invloed uit te oefenen), maar noodzakelijk is het niet (zie de Nijl, waar Egypte en niet Ethiopië de hegemoon is). De machtsrelaties zijn bepalend, waarbij het niet alleen om zichtbare 'harde' vormen van macht gaat, zoals economische en militaire macht en het vermogen politieke steun te mobiliseren, maar ook om onzichtbare 'zachte' macht, zoals het bepalen van de agenda, de regels van het spel en het discours – zoals de toegang tot water 'neerzetten' als zaak van nationale veiligheid (*securitization*). Overigens zijn er ook internationale rivieren zonder duidelijke water-hegemoon, zoals de Rijn, Maas en Donau.

Er bestaan volgens Zeitoun en Warner twee soorten water-hegemonie, een positieve en een negatieve hegemonie. Bij de *positieve vorm* vertoont de water-hegemoon (verlicht) leiderschap. Hij kijkt niet alleen naar zijn eigen belang, maar gunt andere oeverstaten hun deel. Dat leidt tot orde, stabiliteit en rust in het stroomgebied en tot zekerheden over de waterverdeling. Iedereen weet waar hij aan toe is; er zijn geen spanningen of conflicten. De waterverdeling is daarbij gebaseerd op de principes van het internationaal waterrecht, zoals die omschreven zijn in de *Convention on the Non-Navigational Uses of International Watercourses* van de Verenigde Naties. De belangrijkste principes daarvan zijn: billijke verdeling, voorkómen van significante schade voor andere oeverstaten, verplichting tot samenwerking en regelmatige uitwisseling van data en informatie. Hoewel de conventie in 1997 door 103 landen is ondertekend, hadden in 2011 pas 24 van de benodigde 35 landen het verdrag geratificeerd. Het is dus een zwak, tandoel instrument om waterconflicten te beslechten.

Bij de positieve vorm van water-hegemonie hebben de oeverstaten na onderhandelingen een waterverdrag afgesloten. Bij de *negatieve vorm* probeert de water-hegemoon zijn controle over het stroomgebied te maximaliseren ten koste van andere oeverstaten. Zijn gedrag is niet gebaseerd op overleg en samenwerking (multilateralisme), maar op dwang en dominantie (unilateralisme). Dit gedrag leidt tot toenemende ongelijkheid en vergroot de kans op spanningen en conflicten. Tussen de uitersten van verlicht leiderschap en onderdrukkende dominantie zijn allerlei andere configuraties van water-hegemonie mogelijk.

Een water-hegemoon kan volgens Zeitoun en Warner drie strategieën volgen. Bij de *resource capture strategy* (inbeslagname) onderneemt de hegemoon zonder overleg en instemming van andere oeverstaten eenzijdig acties door bijvoorbeeld dammen te bouwen,

water aan een rivier te onttrekken of grondwater op te pompen (bij grensoverschrijdende *aquifers*). Daarmee stelt hij andere oeverstaten voor voldongen feiten. Bij een *containment strategy* (beheersing) is sprake van enige samenwerking en krijgen de zwakkere oeverstaten ook wat voordeeltjes, maar blijven de asymmetrische relaties gehandhaafd. Bij de *integration strategy* is er meer sprake van gelijkwaardigheid en zitten er voor alle partijen voordelen aan een overeenkomst. Voor de uitvoering van deze strategieën kunnen de partijen allerlei *compliance producing mechanisms* (gehoorzaamheid afdwingende mechanismen) gebruiken, variërend van 'de stok' (bijv. dwang door [dreigen met] militaire acties of het steunen van verzetsbewegingen) tot 'de wortel' (handelvoordelen, diplomatieke erkenning, waterprojecten).

Dominantie

Hoe kan de Chinese waterpolitiek tegen deze achtergrond geïnterpreteerd worden? Welke strategie volgt China en wat voor soort water-hegemoon is het?

De annexatie van Tibet in 1950 is een duidelijk voorbeeld van *resource capture*. China verwierf daarvoor de volledige controle over de brongebieden van zijn twee belangrijkste rivieren, plus de controle over de brongebieden van grote internationale rivieren als de Mekong en de Brahmaputra. De halvering in 1965 van het oorspronkelijke Tibet tot de Autonome Regio Tibet past hier ook in, want daardoor kwamen de brongebieden van de Gele Rivier en Jangtse buiten Tibet te liggen. Het huidige beleid, inclusief het *Go West*-beleid dat Han-Chinezen stimuleert naar Tibet en Xinjiang te migreren ('sinificering'), alsmede de aanleg van wegen, spoorlijnen en transportlijnen voor elektriciteit, is gericht op de verkrijging van de volledige controle over Tibet, inclusief zijn waterbronnen. Geweld is/wordt daarbij niet geschuwd. Er zijn talloze projecten in uitvoering of gepland om Tibets waterbronnen te exploiteren: dammen voor de opwekking van hydro-elektriciteit, irrigatieprojecten en projecten om water weg te leiden naar het waterarme noorden (de westelijke route van het SNWP). De geplande dam in de Grote Bocht van de Brahmaputra zou de grootste ter wereld worden en twee keer zoveel elektriciteit genereren als de Drie Klovdendam.

Hoe er in China wordt aangekeken tegen het belang van Tibet, wordt goed weerspiegeld door een publicatie uit 2005: *Tibet's Water Will Save China*. Het is geen overheidspublicatie, maar het boek, geschreven door ex-militair Li Ling, is wel met stilzwijgende in-

stemming van de regering verspreid. Ling werkt hierin het plan uit om water uit de Brahmaputra via een verlengde westelijke route van het SNWP naar de Gele Rivier te leiden. Het plan jaagt rivaal India in de gordijnen.⁶ Ook al is de kans dat het plan ooit wordt uitgevoerd niet groot, dergelijke publicaties bepalen wel mede de agenda en het discours, en ze kunnen gezien worden als een indirecte, maar effectieve vorm van machtsuitoefening.

Behalve in het stroomgebied van de Yarlung Tsangpo-Brahmaputra is China ook in dat van de Mekong (die in China Lancang Jiang heet) bezig met de aanleg van dammen, vijftien stuks, waaronder twee megadammen. Ook de benedenstrooms gelegen landen Thailand en Laos zijn bezig met de aanleg van dammen. De dammen in Laos worden aangelegd met Chinese hulp. Ze leveren Laos deviezen op, want een groot deel van de elektriciteit wordt naar China geëxporteerd.

Voorals Cambodja en Vietnam ondervinden nadelen van de dammen. Ze houden het slib tegen dat vooral voor de Vietnamese Mekong-delta van groot belang is (aanvoer van water en nutriënten voor de rijstbouw en visteelt, ophoging van de delta, van belang vanwege de zeespiegelstijging) en voorkómen het vollopen van de Tonle Sap in Cambodja tijdens de jaarlijkse hoogwatergolf. De Tonle Sap is een waterbekken in Cambodja. In de droge tijd beslaat het maar 2.500 km², maar in de natte tijd wordt het tien keer zo groot door het instromende water uit de aangezwollen Mekong. Na de regentijd stroomt het water weer de Mekong in. Het meer is een belangrijke paaipplaats voor zoetwatervis en als het meer slinkt na de regentijd, krioelt het er van de vis.⁷

China brengt tegen de bezwaren in dat slechts 20% van het water in de Mekong uit China komt en dat de dammen de waterafvoer beter kunnen reguleren, wat voordelen biedt, zowel in tijden van wateroverlast (voorkómen van overstromingen) als droogte (extra water uit stuwmeren).

Vietnam, Cambodja, Thailand en Laos formeerden in 1995 de internationale Mekong Rivier Commissie (MRC) en sloten een overeenkomst af over samenwerking en duurzame ontwikkeling. Ze erkennen hun uiteenlopende belangen en hebben deze uitonderhandeld in een overeenkomst. China (en ook Myanmar) deed daar niet aan mee en is geen lid van de MRC. Wél is China gesprekspartner en heeft het in 2002 toegezegd hydrologische informatie te verstrekken. Dat beperkt zich echter tot het doorgeven van de waterstanden in

de bovenloop, zodat benedenstroomse landen worden gewaarschuwd bij eventuele vloedgolven. Dat tast de Chinese belangen niet aan en kost niets. Aan *impact studies* van Chinese projecten zoals dammen doet het land echter niet mee.

China ondertekende (naast Turkije en Burundi) evenmin de VN-Conventie, met als argument dat de 'territoriale soevereiniteit' te weinig gewaarborgd werd. Onder de conventie ligt immers het principe van de *beperkte* territoriale soevereiniteit. China voelt zich dus ook niet gebonden aan principes als 'equitable and reasonable utilization' en de 'obligation not to cause significant harm'.

Slotsom

In het algemeen streeft China *zonder overleg* en met *weinig consideratie* voor benedenstroomse staten zijn eigen belangen na. Alleen initiatieven waar het zelf direct voordeel bij heeft (verbetering bevaarbaarheid, bevordering handel, dammen die het land elektriciteit leveren), steunt het. Met andere landen sluit China het liefst bilaterale overeenkomsten in plaats van allesomvattende multilaterale verdragen.

In de termen van Zeitoun en Warner vertoont China als water-hegemoon weinig kenmerken van verlicht leiderschap en volgt het vooral een *resource capture* en *containment strategy*. Tot gewelddadige conflicten en wateroorlogen zal dit niet snel leiden. Daarvoor is China economisch, militair en politiek te machtig, heeft het op hydrologisch gebied te veel troefkaarten in handen (bovenstroomse ligging, waterbouwkundige expertise) en zijn andere oeverstaten niet bij machte de hegemoon uit te dagen (zoals dat bijvoorbeeld in de stroomgebieden als de Nijl, Eufraat/Tigris en Jordaan wél het geval is). India vormt daarop mogelijk een uitzondering.

Deze conclusie is niet in overeenstemming met de officieel verkondigde 'peaceful rise'-theorie, die zegt dat China géén agressieve hegemoon zal worden die zijn macht alleen gebruikt om zijn eigen belangen te maximaliseren en zijn omgeving wil domineren.⁸ Van het nadrukkelijk nastreven van eigen belangen is zeker sprake; van agressie en onderdrukkende dominantie minder, tenminste als men Tibet buiten beschouwing laat.

Literatuurselectie

- Brahma Chellaney, *Water: Asia's new battleground*, Washington D.C.: Georgetown University Press, 2011.
- Alex Liebman, 'Trickle-down Hegemony? China's "Peaceful Rise" and dam building on the Mekong', in: *Contemporary Southeast Asia*, jrg. 27, nr. 2, 2005, blz. 281-304.
- Leadership Group on Water Security in Asia, *Asia's Next Challenge: Securing the region's Water Future*, 2009.
- Uttam Kumar Sinha, 'Examining China's Hydro-Behavior: peaceful or assertive?', in: *Strategic Analysis*, jrg. 36, nr. 1, 2012, blz. 41-56.
- Mark Zeitoun & Jeroen Warner, 'Hydro-hegemony – a framework for analysis of trans-boundary water conflicts', in: *Water Policy*, 2006, nr. 8, blz. 435-460.

Noten

- 1 *Water: Asia's new battleground* is de titel van het in 2011 verschenen boek van de Indiase hoogleraar Strategische Studies Brahma Chellaney.
- 2 Het oude China is ook wel een *hydraulic state* genoemd. Het zijn staten die het land beheersten door de gecentraliseerde controle over de watervoorziening. De these werd bekend door het boek van de Duits-Amerikaanse historicus Karl Wittfogel: *Oriental despotism* (1957).
- 3 M.M. Mekkonen & A.Y. Hoekstra, *National water footprint accounts: the green, blue and grey water footprint of production and consumption. Volume 1: Main report. Volume 2: Appendices*, Delft: Unesco-IHE, 2011.
- 4 Zie wat betreft *land grabbing* het artikel van Annelies Zoomers in dit nummer van de *Internationale Spectator*, blz 371-375 (toev. eindred.).
- 5 Mark Zeitoun & Jeroen Warner, 'Hydro-hegemony – a framework for analysis of trans-boundary water conflicts', in: *Water Policy*, 2006, nr. 8, blz. 435-460.
- 6 Grappig in dit verband is dat het woord rivaal afgeleid is van de Latijnse woorden *rivus* (waar het woord rivier ook van afgeleid is) en *rivalis* (mederechthebbende op het water uit een stroom).
- 7 Over de Mekong-delta zie verder het artikel van Xiaoxing Feng en Maaïke Okano-Heijmans in dit nummer van de *Internationale Spectator*, blz. 358-362 (toev. eindred.).
- 8 Alex Liebman, 'Trickle-down Hegemony? China's "Peaceful Rise" and dam building on the Mekong', in: *Contemporary Southeast Asia*, jrg 27, nr. 2, blz. 281-304.

Drs H.W.H.A. Donkers is docent aan de Faculteit der Managementwetenschappen (Sectie Geografie, planologie en milieu) van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Economische diplomatie en hydropolitiek in de Mekong-regio: rivaliteit tussen China en Japan

Terwijl de legitimiteit van oorlogvoering en militaire drukmiddelen om buitenlands-politieke doeleinden te bereiken steeds verder afkalt, is het belang van economische diplomatie juist snel toegenomen. Dit geldt zeker in Azië, waar de structuren van de Koude Oorlog nog steeds voortduren, in de zin van alternatieve systemen van politiek-economische ordening en ideologie. In de Zuidoost-Aziatische subregio van de rivier de Mekong – die bestaat uit China, Laos, Thailand, Cambodja, Myanmar/Birma en Vietnam – wordt de economische functie van diplomatie vooral uitgespeeld op het gebied van water, ook wel aangeduid als hydropolitiek of waterdiplomatie.

Als regionale grote mogendheden spelen China en Japan in deze hydropolitiek een belangrijke rol. In de bilaterale betrekkingen met de Mekong-landen zijn zij vooral verstrekkers van gelden en (technische) kennis, terwijl ze in multilateraal verband fungeren als aanjager, verzorger, dan wel spelbederver van samenwerking. Hun activiteiten moeten gezien worden in het licht van de veelzeggende Chinese uitspraak: 'Wanneer je water drinkt, denk dan met dankbaarheid aan de persoon die de put geslagen heeft.'

Een belangrijk verschil tussen de twee hoofdrolspelers is dat China een oeverland is van de Mekong en Japan niet. Hun economische diplomatie in het stroomgebied vertoont dan ook grote verschillen. Terwijl de bouw van megadammen door China in de Mekong negatieve effecten heeft op lager gelegen stroomlanden, maar het land internationale samenwerking schuwt, werpt Japan zich op als weldoener die landen in de regio samenbrengt en stabiliteit en duurzame ontwikkeling bevordert. Wel delen China en Japan een aanpak die verder gaat dan het najagen van enkel commercieel gewin: beide landen ondernemen pogingen om – bilateraal dan wel multilateraal – ook (duurzame) ontwikkeling, regionale veiligheid en politieke vriendschappen in de regio te stimuleren. De aandacht gaat dus niet alleen uit naar het vooruit helpen van eigen bedrijfsleven en economie, maar – vooral in het geval van Japan – juist ook naar politiek-strategische belangen als stabiliteit en invloed.

Handelsbevordering wordt pragmatisch gekoppeld aan ontwikkelingssamenwerking, handelspolitiek, grondstoffenvoorziening, alsmede aan milieu- en schaarstevraagstukken van energie, voedsel en water.

Al deze activiteiten hebben rechtstreekse gevolgen voor economie, politiek en veiligheid in zowel bilateraal als multilateraal verband, en moeten beschouwd worden in het licht van rivaliteit tussen de twee Oost-Aziatische grootmachten. Dit verklaart tevens de relevantie van ontwikkelingen in deze regio voor Nederland en Europa: ook onze economische belangen zijn gebaat bij stabiliteit en veiligheid in de Mekong-regio en bij het vreedzaam verloop van de belangrijkste bilaterale relatie in de snelst groeiende regio ter wereld: die tussen China en Japan.

Economische en politieke belangen

Het speelveld van hydropolitiek in de Mekong loopt zeer uiteen. Het varieert van de bouw van dammen door China in de eigen provincie Yunnan – met enorme effecten op lager gelegen Mekong-landen – tot waterzuiverings- en crisismanagementprojecten door de Japanse overheid in nauwe samenspraak met het bedrijfsleven. Om de activiteiten en belangen van China en Japan op waarde te schatten is het nodig meer te weten over de (geografische) kenmerken van de regio zelf.

De Mekong

Het belang van de Zuidoost-Aziatische Mekong-regio is de afgelopen jaren snel toegenomen. Dit is in de eerste plaats te danken aan snelle economische groei aldaar, die ook ontwikkeling in de rest van Azië genereert. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de regio een speelveld is van economische diplomatie, juist op het gebied van water.

Het water van de Mekong – qua lengte de twaalfde rivier ter wereld – is allesbepalend in dit spel, waarbij economische en politieke belangen door elkaar heen lopen. De rivier biedt kansen voor water- en elektriciteitsvoorziening en als handelsroute, maar er liggen ook dreigingen op de loer vanwege overstromingen. De af-

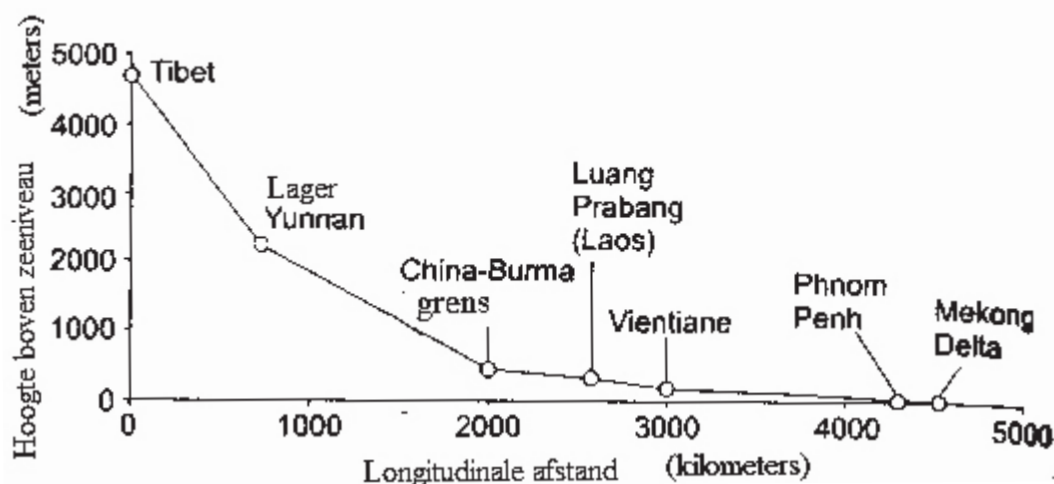

Figuur 1. De Mekong-regio.

gelopen jaren kreeg de Mekong veel internationale aandacht, niet het minst vanwege de grootschalige dambouw die gevolgen heeft over landsgrenzen heen.

De Mekong heeft haar oorsprong in het Tibetaanse plateau en loopt via de provincie Yunnan in het zuid-midden van China naar Laos, Thailand,

Cambodja en Vietnam. De rivier vormt deels de grens van Myanmar/Birma met China en Laos, en van Laos met Thailand, en mondt in het zuiden van Vietnam uit in de Zuid-Chinese Zee. Zij maakt haar steilste val in het hoger gelegen Chinese deel, terwijl het grootste deel van haar stroomgebied in Laos, Thailand en

Figuur 2. De val van de Mekong-rivier.

Bron: Brahma Chellaney, *Water: Asia's New Battleground*, Washington D.C.: Georgetown University Press, 2011, blz. 266 (aanpassing door auteurs).

Tabel 1. Kenmerken en aandelen van de Mekong-landen.

	Stroom	Stroomgebied landoppervlakte	Stroomgebied bevolking	BBP per capita (2011) & notering op landenlijst
China	16%	12%	16%	US\$ 5.414 - no. 88
Myanmar	2%	2%	1%	US\$ 832 - no. 156
Laos	35%	26%	7%	US\$ 1.204 - no. 147
Cambodja	18%	20%	14%	US\$ 852 - no. 154
Vietnam	11%	8%	28%	US\$ 1.374 - no. 141
Thailand	18%	23%	34%	US\$ 5.394 - no. 90

Bron: Secretariaat van de Mekong Rivier Commissie in: Evelyn Goh, 'Developing the Mekong' (Adelphi Paper, 46 [387] 2007) en Internationaal Monetair Fonds.

Cambodja ligt. De jaarlijkse stroom van de Mekong varieert sterk per seizoen: deze is in het regenseizoen vijf keer zo groot als in de droge maanden.

In 2011 waren over de gehele lengte van de rivier ruim 80 waterprojecten in volle gang. De megadammen in het Chinese deel van de Mekong zijn het omvangrijkst. Dit geldt ook wat betreft de gevolgen ervan voor de lager gelegen gebieden. De groep Mekong-landen is dus nauw verbonden, maar hun belangen met betrekking tot de rivier en haar grondstoffen lopen sterk uiteen. Opvallend hierbij is de grote asymmetrie in machtsrelaties tussen een steeds invloedrijker China enerzijds en de relatief zwakke, lager gelegen Mekong-landen anderzijds. Vanuit het perspectief van deze vijf Mekong-landen speelt Japan juist daarom een belangrijke rol als tegenwicht van Chinese invloed in de regio.

Van de zes Mekong-landen heeft de Volksrepubliek China verreweg de sterkste positie. Haar gunstige geografische ligging wordt versterkt door Peking's positie als economische, politieke en militaire grootmacht in de regio. Daarnaast is China een belangrijke handelspartner en geldverstrekker van alle Zuidoost-Aziatische landen. Deze financiering door de Chinese overheid met inzet van giften, delen van technische kennis en verstrekking van leningen blijft in absolute termen overigens nog wel achter bij die van Japan.

Hoewel de vijf lager gelegen oeverlanden eensgezind zijn in hun zorg over de activiteiten van China, lopen hun belangen verder sterk uiteen. In Laos ligt het grootste aandeel van de rivierstroom. Het land heeft dus veel te winnen bij exploitatie en export van waterkracht, en het zet dan ook sterk in op de ontwikkeling hiervan. Thailand wil de Mekong voor uiteenlopende doeleinden gebruiken, waarbij energie, irrigatie en visserij een grote rol spelen. Vietnam ondervindt sterk nadeel van zijn geografische ligging als lager gelegen oeverland, wat het land kwetsbaar maakt voor overstromingen, droogte en de effecten van ontwikkeling in hoger gelegen riviergebieden. Als grootste rijstproducent van Azië tracht Vietnam vooral zijn landbouw-

belangen in de Mekong Delta te beschermen. Op zijn beurt zet Cambodja sterk in op de conservering van het ecologisch kwetsbare Tonle Sap-meer (en rivier); het gaat hier om een sub-basin van de Mekong dat rijk is aan vis. Evenals Laos is dit arme land ook bezig met dambouw. Als minst-ontwikkelde land in de regio heeft Myanmar (voorheen Birma) een zwakke positie. Het is echter niet afhankelijk van de grondstoffen die de rivier biedt – zoals energie, water en voedsel – waarvan het trouwens ook het kleinste percentage tot zijn beschikking heeft.

Internationale samenwerking

Al in de jaren '50 richtten de lager gelegen Mekong-landen een samenwerkingsorgaan op om onder meer dambouw en de ontwikkeling van waterkracht internationaal te bespreken. Dit overleg liep echter vast door regionale instabiliteit en doordat de Verenigde Staten zich terugtrokken als voorvechter van het initiatief. Terwijl de koloniale mogendheden Frankrijk en Groot-Britannië vertrokken, werden tijdens de Koude Oorlog nieuwe staten opgericht en concurreerden de Verenigde Staten, China en Rusland om invloed. Drie oorlogen in Indochina resulteerden in regionale wanorde, die subregionale samenwerking in de Mekong vrijwel onmogelijk maakte.

Snelle economische ontwikkelingen en groeiende spanningen noopten begin jaren '90 weer tot samenwerking. Om de onderlinge dialoog te versterken, richtten vier van de zes oeverlanden – Laos, Cambodja, Thailand en Vietnam – in 1995 de Mekong Rivier Commissie (MRC) op. Tot op de dag van vandaag geeft China, evenals Myanmar, er de voorkeur aan geen lid maar slechts 'dialogopartner' te zijn van deze niet-gouvernementele organisatie. De MRC geeft als richtlijn voor lidmaatschap namelijk transparantie en consultaties inzake waterprojecten met significante grensoverschrijdende effecten, maar de Chinese overheid wil hier niet aan tegemoet komen. Het hoeft geen

verbazing te wekken dat China's afwezigheid het belang en de slagkracht van de MRC danig vermindert.

Rivaliteit tussen grootmachten

Niet alleen tussen de Mekong-landen bestaan grote verschillen in belangen en capaciteiten, ook de invloed van de regionale grote mogendheden China en Japan verschilt qua aard en richting. De nationale en provinciale overheden van China en Yunnan moeten een balans vinden tussen het benutten van kansen die de rivier biedt en negatieve effecten die China's activiteiten op lager gelegen Mekong-landen hebben. Voor Japan is de regio vooral een kans om als geografisch buitenstaander goed te doen, zowel economisch als politiek-strategisch. Zijn beweegredenen hiervoor zijn veelzijdig: zo biedt de regio kansen voor het Japanse bedrijfsleven; is stabiliteit van belang aangezien de Zuid-Chinese Zee een belangrijke aanvoerroute naar Japan vormt; en wil Tokio de invloed van China in de regio inperken.

De rivaliteit tussen China en Japan is op verscheidene niveaus merkbaar. Behalve de bilaterale betrekkingen tussen China/Japan en afzonderlijke Mekong-landen is ook multilaterale samenwerking van belang, aangezien juist op dit niveau de relatie met de regio als geheel vormgegeven kan worden. Voor zowel Peking als Tokio zijn niet alleen de economische kansen die de regio biedt relevant, maar ook vriendschappelijke betrekkingen met de Mekong-landen. Een groot verschil is dat China het multilaterale verband schuwt, terwijl Japan de brede dialoog juist opzoekt.

Overigens zijn Peking en Tokio niet de enige grote mogendheden die belang hechten aan de Mekong-regio. Zo richtten de Verenigde Staten in 2009 het Beneden-Mekong Initiatief (*Lower Mekong Initiative*, LMI) op, dat onderwijs-, gezondheids- en milieuprogramma's ondersteunt in het benedenstroomse gebied. Nederland werd informeel gepolst om deel te nemen aan dit 'minilateral', maar Nederland bedankte voor de eer. Het is niet onwaarschijnlijk dat Nederland gepaste afstand wilde bewaren gezien de politieke motivering van de Verenigde Staten, die tegenwicht willen bieden aan de invloed van China in de regio. Toch heeft Nederland wel bijgedragen aan het LMI, bijvoorbeeld als gast, organisator en sponsor van trainingscursussen en conferenties.

China

In de Chinese provincie Yunnan ligt het stroomopwaarts gelegen deel van de Mekong, dat zich goed leent voor het opwekken van elektriciteit met behulp van dammen. Deze dammen doen tevens dienst in het kader van waterbeheersing, bijvoorbeeld om in tijden van krapte water voor irrigatie te kunnen aanleveren in binnenlandse gebieden of om in tijden van overvloed juist overstromingen te helpen voorkomen. Behalve deze voordelen voor China – en andere landen die dammen

plaatsen – hebben dammen echter grote nadelige gevolgen voor de ecologie van het stroomgebied. Deze beperken zich niet tot de directe omgeving van de dam, maar negatieve effecten zijn ook kenbaar in lager gelegen gebieden. Vismigraties kunnen geblokkeerd worden en de stroom kan worden verstoord, wat gevaar oplevert voor miljoenen mensen die voor hun voedselveiligheid en inkomen afhankelijk zijn van de Mekong.

Zeker wanneer China's activiteiten unilateraal worden uitgevoerd, zijn deze controversieel en vormen ze een bron van spanning en conflict in de regio. Ze leidden er in 2009-2010 mede toe dat droogte ontstond in het uitgestrekte gebied van de provincie Yunnan tot ver in Zuidoost-Azië. Peking moest een charmeoffensief inzetten om negatieve publieke percepties binnen de perken te houden. Ook transparantie blijft een punt van zorg, bijvoorbeeld inzake milieueffectrapportages. Hoewel ook enkele Chinese NGO's de overheid hebben opgeroepen tot meer samenwerking met de lager geleden landen, blijft Peking de boot afhouden. Sterker nog, beoordelingen van effecten van dambouw op milieu en ecologie vallen onder de Chinese staatsgeheimhoudingswet.

Dit alles weerhoudt de overheden van Laos en Cambodja er overigens niet van om voor de aanleg van eigen dammen gebruik te maken van financiële steun van en technische kennis uit China. Op het gebied van water helpen de Chinezen met het slaan van waterputten voor bijvoorbeeld schoon drinkwater in Cambodja. Verder maakte Peking onder meer de bouw van een internationaal congrescentrum in Myanmar mogelijk, evenals de aanleg van snelwegen in de regio en telecommunicatie-infrastructuur. Ook via andere uitingen van economische diplomatie probeert de Volksrepubliek China publieke percepties in Zuidoost-Aziatische landen positief te beïnvloeden. Zo haalde Peking in 1997-1998 nog een wit voetje met zijn reactie op de Aziatische financiële crisis – toen de overheid tot vreugde van omringende landen besloot de munt niet te devalueren.

Al met al beoordelen waarnemers China's rol in de Mekong echter negatief. Zo is het land wel de *spelbederver* in de Mekong genoemd, omdat het handelt op een manier die op gespannen voet staat met de overheidsretoriek van 'peaceful rise'.

Japan

Anders dan China is Japan vooral bezig met kleine waterprojecten met het oog op waterbeheer en waterzuivering. Deze zijn erop gericht lokale gemeenschappen van schoon drinkwater te voorzien. Zulke activiteiten passen in het meer sociale – in plaats van mercantiele – gezicht dat Japan sinds de herziening van zijn ontwikkelingssamenwerkingshandvest in 2003 graag laat zien in zijn internationale samenwerking.

Water is de laatste jaren een steeds prominenter rol gaan spelen in activiteiten van de Japanse ontwikkelingsorganisatie JICA. Proactieve overheidsbemoeienis wordt bij zogeheten *water business* van groot belang geacht, omdat waterprojecten kostbaar en alomvattend zijn, in de zin dat deze industrietak vele bedrijven met uiteenlopende technische kennis betreft. Dit verklaart de recente aanpassing in Japans ontwikkelingssamenwerkingskader, waarbij economische samenwerking niet meer alleen op verzoek van het ontvangende land wordt aangegaan, maar ook door Japan zelf geïnitieerd kan worden in landen die Tokio's visie van duurzame ontwikkeling onderschrijven.

In 2009 richtte het Ministerie van Economische Zaken en Industrie een *Water Business International Infrastructure Promotion Office* op om Japanse waterbedrijven te helpen de krachten te bundelen. Enerzijds gaat het om projecten die watervoorziening verbeteren – bijvoorbeeld (afval)waterafvoer – en anderzijds om activiteiten die regio's beter leren omgaan met water. Deze ontwikkelingsactiviteiten zijn nauw verbonden met de commerciële functie van Japans economische diplomatie, die zich uit in handelsbevordering in het kader van 'groene' ontwikkeling, innovatie en stabiele energieleverantie. *Water business* faciliteert namelijk ook aanpassing aan de effecten van klimaatverandering – zogenoemde adaptatie, anders dan mitigatie – en enkele waterprojecten worden zelfs uitgevoerd in het kader van het mechanisme voor schone ontwikkeling van het Protocol van Kyoto uit 1997, dat de vermindering van uitstoot van broeikasgassen internationaal regelt. Vanuit de 'voor wat hoort wat'-gedachte wordt hieraan niet zelden ook een contract voor de levering van olie, gas en (zeldzame) aardmetalen gekoppeld.

Daarnaast draagt de overdracht van Japanse kennis en ervaring op watergebied bij aan de vriendschappelijke banden tussen Japan en de Mekong-landen, alsook aan veiligheid in de Mekong-regio. Zo onderneemt de Japanse overheid in het kader van zogenoemde burgerveiligheid (*human security*) een scala aan activiteiten op het gebied van crisisbeheersing. Op deze manier poogt Tokio de dichtstbevolkte gebieden van de laaggelegen Mekong te helpen. Bewoners worden namelijk bedreigd door negatieve effecten van hoger gelegen dammen op de voedselketen en (landbouw) grond door onder meer watervervuiling, water(s)noden, vismigratie, aanvoer van slib en gronderosie.

In 2009 publiceerde de invloedrijke Liberaal Democratische Partij een dik rapport over waterveiligheid, dat pleit voor een alomvattende visie op water – ofwel een aanpak die tegelijkertijd streeft naar voedselveiligheid, regionale stabiliteit en verbeterde internationale samenwerking. Een strategie met betrekking tot water is ook voor een eilandenrijk als Japan geen overbodige luxe; de kans op waterconflicten in

Azië – en juist ook in de Mekong-regio – is zeer reëel. Conflicten zouden kunnen voortkomen uit onenigheid over watergebruik of -beheer (wateroorlogen) of kunnen ontstaan door een tekort aan water dat nodig is voor de productie van goederen en diensten (zogenoemd virtueel water).

In multilateraal verband poogt de Japanse overheid duurzaam watermanagement te bevorderen via het in 2006 opgerichte Asia-Pacific Water Forum. Ook probeert Tokio de vijf lager gelegen Mekong-landen aan zich te binden door de Japan-Mekong Summit, die sinds 2009 jaarlijks plaatsvindt. De meest recente bijeenkomst in 2012 verfijnde het eerder aangenomen Mekong-Japan Actie Plan, waarbij Japan hulp en investeringen toezegde. Samenwerking werd hiermee ingekaderd aan de hand van drie 'pilaren': verbetering van intra- en interregionale infrastructuur; gezamenlijke ontwikkeling; en zorg voor burgerveiligheid en milieuduurzaamheid. Een en ander illustreert het belang dat beide kanten hechten aan meer economische en politieke samenwerking.

Hydropolitiek: balans en tegenwicht

Ontwikkeling en activiteit – en gebrek daaraan – in de Mekong-subregio verschaffen nuttig inzicht in de uiteenlopende rollen, belangen en werkwijzen van China en Japan als regionale grote mogendheden. De rivaliteit om invloed tussen deze twee landen wordt voornamelijk uitgespeeld door middel van economische diplomatie en hydropolitiek. Op bilateraal niveau zetten de lager gelegen Mekong-landen om pragmatische redenen in op direct gewin. Daarnaast proberen ze hun positie als groep te versterken – vooral ten opzichte van China – via multilaterale dialogen, zoals de Mekong Rivier Commissie, de Japan-Mekong Top en het Beneden-Mekong Initiatief (LMI).

Wateractiviteiten van China en Japan streven naar een aanpak waar beide kanten baat bij hebben ('win-win'). De uitdaging zit echter in het beheersen van de negatieve effecten van dergelijke projecten, evenals in de verbinding met bredere politiek-strategische doelen van waterdiplomatie. De spanning tussen belangen op korte termijn (ontwikkeling) en lange termijn (duurzaamheid en schaarste) is vooral kenbaar in de verhouding tussen het hoger gelegen China en de vijf lager gelegen Mekong-landen. Het verklaart tevens waarom actieve betrokkenheid van Japan in deze regio verwelkomd wordt als tegenwicht tegen China's invloed en ter verbetering van het watermanagement en van duurzamere groei van de Mekong.

Xiaoxing Feng was in april-mei 2012 als onderzoekssta-giër verbonden aan Instituut Clingendael. **Mw. dr. Maaike Okano-Heijmans** is onderzoeker bij Instituut Clingendael.

Water en machtspolitiek in Centraal-Azië

Schoon water dreigt op veel plaatsen in de wereld een schaarse hulpbron te worden. De kans op internationale conflicten als gevolg van waterschaarste neemt dan ook toe. Een regio waar dit in het bijzonder voor geldt, is Centraal-Azië. Na het uiteenvallen van de Sovjetunie in 1991 zijn de verdeling en het gebruik van het water van de twee grootste regionale rivieren, de Syrdarja en de Amoedarja, een regionaal veiligheidsvraagstuk geworden, dat door ontwikkelingen zoals een snelle bevolkingsgroei, de hiervoor noodzakelijke economische ontwikkeling en klimaatverandering alleen maar nijpender wordt. Naast de vijf Centraal-Aziatische landen – Kazachstan, Oezbekistan, Tadzjikistan, Kirgizstan en Turkmenistan – spelen ook de regionale grote mogendheden Rusland en China een rol, waardoor de waterproblematiek in Centraal-Azië een bredere veiligheidsdimensie heeft dan alleen die tussen de vijf Centraal-Aziatische landen onderling.

Er zijn in de wereld 263 stroomgebieden van rivieren die gedeeld worden door twee of meer staten. In Europa is het waterbeheer van internationale rivieren als de Rijn en de Donau goed geregeld, maar Europa is in dit opzicht een uitzondering. Onenigheid tussen landen in het stroomgebied van een rivier en wederzijdse verwijten en dreigementen komen vaker voor. Het beheersen van waterbronnen wordt in zulke gevallen gedefinieerd als onderdeel van de nationale veiligheid. Dit wordt 'verveiliging' genoemd. 'Spanningen over het gebruik van water zien we opduiken in gebieden waar de druk op de voorraden al bijzonder groot is – water wordt ervaren als extreem schaars – en waar afspraken over duurzaam beheer onmogelijk worden gemaakt door bestaande rivaliteiten.'¹ Zulke waterconflicten kunnen 'ontveiligd' worden door ze om te vormen tot internationale vraagstukken van duurzame ontwikkeling van de desbetreffende waterbronnen.

Hoe sterk is de 'verveiliging' van het watervraagstuk in Centraal-Azië? En wat zijn de kansen op de 'ontveiliging' ervan?

Waterstress

De kern van de waterproblematiek in Centraal-Azië is kort en simpel aan te geven. Met een jaarlijkse wa-

tervoorraad van 120 kubieke kilometer, bijna anderhalf keer die van Nederland, is de regio waterarm. Het water van de Syrdarja en de Amoedarja wordt dan ook bijna volledig benut voor de drinkwatervoorziening en voor economische doeleinden: het water van de Syrdarja voor 85% en dat van de Amoedarja voor 96%. Daarbij is de regionale waterverdeling zeer ongelijk: het water vindt zijn bronnen voor meer dan 80% in de bergen van Kirgizstan (Syrdarja) en Tadzjikistan (Amoedarja). De bovenstroomse landen Kirgizstan en Tadzjikistan gebruiken het water van de rivieren vooral voor het opwekken van hydro-energie door grote waterkrachtcentrales, zoals die van Toktogoel (Kirgizstan) en Noerek (Tadzjikistan). De benedenstroomse landen Oezbekistan, Kazachstan en Turkmenistan gebruiken het water van de rivieren in de eerste plaats voor irrigatie van hun landbouwgronden. Vooral de katoenbouw in Oezbekistan is een grote slokop.² Oezbekistan stelt dat als het land meer water tot zijn beschikking zou hebben, het de omvang van zijn geïrrigeerde landbouwgronden zou uitbreiden van de huidige 4,8 miljoen hectare naar 10 miljoen hectare.³ De bovenstroomse landen willen hun water vooral in de wintermaanden gebruiken, de benedenstroomse landen juist in de zomer.

Bovenstaande verdeling van het watergebruik in de regio is niet nieuw; deze bestond ook al in de laatste decennia van de Sovjetunie. De bestaande waterkrachtcentrales stammen uit de sovjettijd. In de jaren zestig en zeventig werd vooral de katoenbouw in Oezbekistan zó intensief en water verspillend ontwikkeld, dat de Amoedarja en Syrdarja hun eindstation, het Aralmeer, niet meer bereikten, waardoor dit enorme meer (eigenlijk een binnenzee) gestaag uitdroogde. De uitdroging van het Aralmeer geldt vandaag de dag als de grootste milieuramp ter wereld die door menselijk handelen is ontstaan.

Kortom, de benedenstroomse landen lijden onder zware 'waterstress'. Naar alle waarschijnlijkheid zal deze druk in de toekomst erger worden door de bevolkingsgroei, in het bijzonder in Oezbekistan; door het smelten van gletsjers in de bergen van Kirgizstan en Tadzjikistan vanwege de klimaatverandering; en door

de geplande komst van Afghanistan op de watermarkt van Centraal-Azië voor een omvang van tien kubieke kilometer water uit de Amoedarja.

De breekbare regionale verhouding in het watergebruik staat de laatste jaren onder zware druk door de gestarte bouw van nieuwe grote waterkrachtcentrales in Tadzjikistan en Kirgizstan, respectievelijk die van Rogoen en Kambarata-1 en Kambarata-2. Vooral de dictatoriale Oezbeekse president Islam Karimov ageert scherp hiertegen. Hij wil pas akkoord gaan als een onafhankelijke VN-commissie na een ecologische en economische expertise de projecten goedkeurt. Karimov wordt hierin gesteund door collega Noersoeltan Nazarbajev van Kazachstan. Het autarische Turkmenistan van president Goerbangoely Berdymoechammedov houdt zich zoals gewoonlijk afzijdig, maar het lift mee op het protest van Oezbekistan en Kazachstan. Rusland trad aanvankelijk op als investeerder in de waterkrachtprojecten, maar het heeft zich achter de positie van Karimov over de VN-commissie geschaard en zich teruggetrokken als investeerder. Omdat het arme Tadzjikistan en Kirgizstan zelf te weinig investeringskapitaal bezitten, zijn de bouwwerkzaamheden in Rogoen en aan Kambarata-1 en Kambarata-2 praktisch tot stilstand gekomen.⁴

Op watergebied bestaat er een wankel machtsverhouding in Centraal-Azië. Kirgizstan en Tadzjikistan hebben macht omdat zij aan de kraan kunnen draaien. Oezbekistan en Kazachstan kunnen echter flinke tegendruk geven door hun economische, demografische en diplomatieke positie als grote mogendheden binnen de regio. Oezbekistan irriteert door eenzijdig extra water te gebruiken voor irrigatie, het straft door zijn leveranties van gas aan Kirgizstan en Tadzjikistan af te knippen en het laat dit alles gepaard gaan met regelrechte chantage. Naast belangenpolitiek speelt ook de persoonlijke machtsstrijd tussen de vijf autoritaire tot dictatoriale presidenten een rol: geen van hen acht het aanvaardbaar wezenlijke compromissen te sluiten ten opzichte van de ingenomen posities.⁵

Het grootste slachtoffer van de waterproblemen in de regio is de zwakke autonome republiek Karakalpakstan in Oezbekistan aan de zuidrand van het (verdwenen) Aralmeer. De etnische Karakalpaken maken een derde van de bevolking van 1,5 miljoen mensen uit (de overigen zijn etnische Oezbeken en Kazachen). Zij zagen hun woongebied, levenswijze en bestaansmiddelen vernietigd worden door het opdrogen van het Aralmeer en de gevolgen hiervan voor

het milieu rond het meer. Karakalpakstan wordt wel 'de ergste regio ter wereld' genoemd. Tienduizenden Karakalpaken hebben hun republiek als milieuvluchtelingen verlaten.⁶

In de sovjettijd werden de verdeling van water en het gebruik ervan in Centraal-Azië opgelegd door de betrokken sovjetministeries in Moskou. Na het uiteenvallen van de Sovjetunie ondergingen de oude waterrechten en de nieuwe waterclaims een 'verveiliging' in het nationale beleid van de onafhankelijk geworden Centraal-Aziatische staten. Sinds die tijd is een groot aantal bilaterale en multilaterale waterverdragen in de regio afgesloten, zijn er interstatelijke bassinbesturen voor de Amoedarja en Syrdarja ingesteld, vele regionale en internationale waterconferenties gehouden en heeft een groot aantal internationale organisaties, waaronder de Verenigde Naties, de Europese Unie en de Wereldbank, zich met de waterproblemen in de regio en de milieuramp rond het Aralmeer beziggehouden. Maar in de praktijk is er al sprake van een *status quo* sinds het uiteenvallen van de Sovjetunie in 1991: slechts met hangen en wurgen komt er jaarlijks een bepaalde verdeling van de regionale watervoorraad tot stand.⁷

Rol Rusland

Als grote mogendheid op het grondgebied van de voormalige Sovjetunie speelt Rusland in de waterproblematiek van Centraal-Azië twee rollen, die van *investeerder in waterprojecten* en die van *potentiële waterleverancier*. Over de rol van investeerder is hierboven al geschreven. Wat betreft zijn rol als potentiële waterleverancier: Rusland bezit een kwart van de zoetwatervoorraad ter wereld; dit bezit is geconcentreerd in het noorden van Europees Rusland en het noorden en oosten van Siberië.

Al sinds 1878 zijn er ideeën over het overbrengen van enige procenten van het water uit Siberische rivieren naar het droge Centraal-Azië. Als gevolg van de toenemende watertekorten in Centraal-Azië in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw werd er onder partijleider Leonid Brezjnev concreet gewerkt aan de voorbereiding van zo'n zogenoemd *rivierenomleidingsproject*, maar nog voor het van start kon gaan, werd het project in augustus 1986 door Michail Gorbatsjov afgeblazen wegens te grote ecologische en economische onzekerheden.⁸

Omstreeks 2002 beleefde het rivierenomleidingsproject een ideologische wedergeboorte. De grote instigator was de voormalige burgemeester van Moskou,

Joeri Loezjkov, die pleitte voor het alsnog laten doorgaan van de aanleg van een Sibaralkanaal vanuit de Ob bij het Siberische Chanty-Mansijsk naar het Aralmeer. Het kanaal moest 2.500 kilometer lang worden (vergelijkbaar met de afstand Moskou-Parijs), 200 meter breed en zestien meter diep, om zo uiteindelijk jaarlijks 25 kubieke kilometer water over te brengen uit West-Siberië naar Centraal-Azië. Loezjkov schreef eind 2002 hierover een brief aan president Poetin, organiseerde in 2003 en 2009 grote internationale conferenties over het project en publiceerde in 2008 het boek *Voda i mir* (Water en vrede).

Loezjkov liet zich niet alleen leiden door altruïsme jegens de dorstige Centraal-Aziaten, maar ook door economische motieven. Anders dan in de sovjettijd kan er tegenwoordig geld verdiend worden aan het leveren van Russisch water, aldus Loezjkov. Bovendien zou het project veel werk opleveren voor onderzoeksinstituten en bedrijven in Moskou. In de toekomst kon Rusland volgens Loezjkov naast een energiegrootmacht ook een watergrootmacht worden. Hij werd in zijn plan gesteund door onder anderen Konstantin Zatoelin, directeur van het Instituut voor GOS-landen van de Russische Academie van Wetenschappen, die stelde dat het rivierenomleidingsproject kon meehelpen om Centraal-Azië in de geopolitieke machtsfeer van Rusland te houden.⁹

Ook de presidenten Nazarbajev (Kazachstan) en Karimov (Oezbekistan) spraken zich in 2010 uit voor herleving van het rivierenomleidingsproject. President Dmitri Medvedev en Poetin als president vóór hem hielden zich echter op de vlakte: ze wezen Loezjkovs voorstel niet af, maar hebben het ook nooit openlijk gesteund.¹⁰ Sinds Loezjkov twee jaar geleden door Medvedev werd ontslagen als burgemeester van Moskou, is het plan weer uit het publieke zicht verdwenen. Loezjkov heeft echter voortdurend voorspeld dat als hij het niet meer zou meemaken, het rivierenomleidingsproject in de toekomst toch een keer werkelijkheid zal worden.

China en Kazachstan

Ook het noorden van China is een droog gebied. Door de snelle economische ontwikkeling van het land is er steeds meer water nodig voor de bevolking, alsmede voor de regionale landbouw en industrie. Naast het omleiden van water uit de Jangtse naar het noorden van het land, is China van plan extra water te onttrekken aan de Noord-Chinese rivieren, die ook naar Kazachstan en deels naar Rusland stromen. Het grote

Kazachstan ligt behalve in dat van de Syrdarja ook in het stroomgebied van andere internationale rivieren dan alleen de Centraal-Aziatische.

Met zijn omleidingsplannen in het noorden beïnvloedt China direct de waterbevoorrading van Kazachstan en indirect dus ook de totale watervoorraad in Centraal-Azië. Concreet gaat het om de rivieren Irtysj (in China Zwarte Irtysj geheten) en de Ilji. Beide rivieren zijn belangrijk voor de metaalindustrie in het noorden en oosten van Kazachstan. China wil 15 tot 20% van het water uit deze met een stroom van ongeveer tien kubieke kilometer niet heel erg grote rivieren halen. De Irtysj stroomt door naar Rusland, waardoor ook Rusland minder water zal krijgen in het eigen, van nature al drogere, zuidwesten van Siberië. De Ilji mondt uit in het Balchasjeer in het oosten van Kazachstan. Voor dit meer worden nu vergelijkbare problemen als die rond het Aralmeer gevreesd.

De Kazachstaanse politicologe Larisa Sidorova, verbonden aan een presidentieel onderzoeksinstituut, meent dat het steeds machtiger China zich in deze regionale waterkwesties niets gelegen laat liggen aan Kazachstaanse en Russische bezwaren. 'Een van de hoofdredenen van de onmogelijkheid voor Kazachstan om op gelijke voet onderhandelingen te voeren, is de bijna volledige afhankelijkheid van Kazachstan van de Volksrepubliek China, zoals die gedicteerd wordt door de loop van de rivieren. Als staat aan de bovenstroom is China in principe niet geïnteresseerd in bespreking van deze problemen. De bestaande geopolitieke machtsverhoudingen in de regio zijn duidelijk in het voordeel van het Hemelse Rijk, zodat in het vraagstuk van de grensoverschrijdende rivieren Peking ook in de toekomst de bestaande verhoudingen zal gebruiken om zijn uitzonderingspositie te behouden.'¹¹ En Rusland laat eigenlijk alles op zijn beloop, voegt ze eraan toe.

Water en macht

De vijf voormalige sovjetrepublieken in Centraal-Azië en de omliggende regio's zijn droge gebieden. Zij ondervinden waterstress. Watervraagstukken illustreren en beïnvloeden er de machtsverhoudingen. De manier waarop de vijf Centraal-Aziatische republieken omgaan met hun watervraagstukken kan tot nu toe omschreven worden als 'verveiliging'. Dit geldt ook voor de externe grootmachten Rusland en China. De vraag is hoe er tot een 'ontveiliging' van de waterproblematiek in Centraal-Azië kan worden gekomen. Hiervoor lijken drie voorwaarden noodzakelijk: verergering van

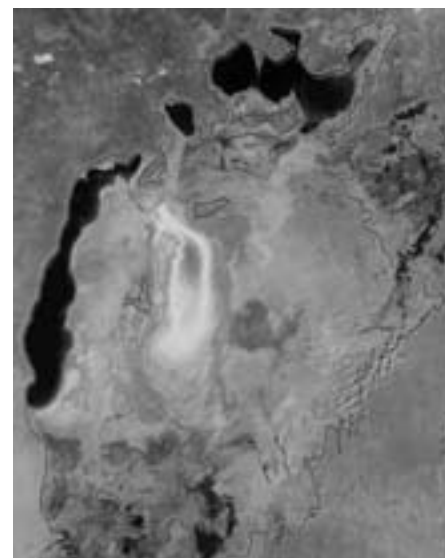
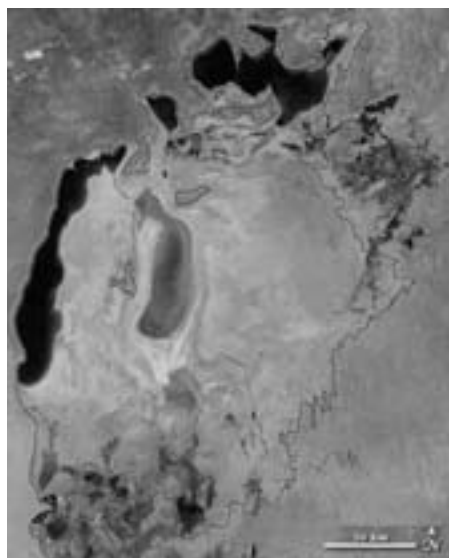
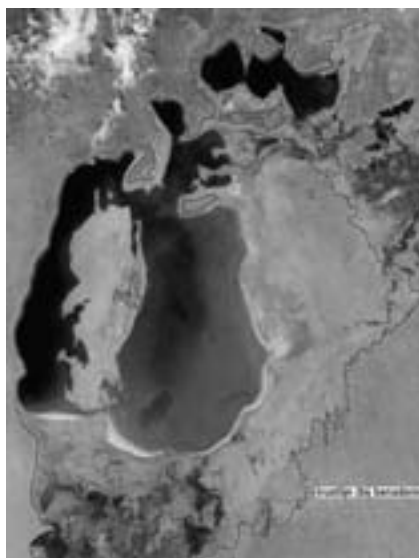
de waterproblematiek; opvolging van in het bijzonder de bejaarde leiders van Kazachstan en Oezbekistan (Nazarbajev resp. Karimov); en internationale bemiddeling. Tot die tijd lijkt de *status quo* van na het uiteenvallen van de Sovjetunie het meest waarschijnlijk. China zal vermoedelijk niet deelnemen aan de ontveiliging van de regionale waterproblematiek. De invloed van China hierop is substantieel, maar echter ook weer niet doorslaggevend.

René Does is Rusland-deskundige, beleidsmedewerker van de afdeling onderzoek van de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam en hoofdredacteur van het on-line tijdschrift *Prospekt-online*.

Noten

1 Stefan Deconinck, 'Waterconflicten in de 21ste eeuw: kiezen tussen "veiligheid" en ontwikkeling', in: *Internationale Spectator*, jrg. 66, nr. 3, maart 2012, blz. 118. Dit artikel geeft een goede inleiding in de internationale veiligheidsaspecten van watervraagstukken.

- 2** Sergej Zjiltsov & Igor Zonn, 'Bitva za vodoe. Tsentralnaja Azija na poroge vodnych konfliktov', in: *Nezavisimaja Gazeta*, 4 augustus 2008 (http://www.ng.ru/energy/2008-04-08/17_forwater.html).
- 3** Viktorija Panfilova, 'Karimov protiv Rogoena. Oezbekistan mozet ostatsja bez vody', in: *Nezavisimaja Gazeta*, 10 november 2010 (http://www.ng.ru/cis/2010-10-11/7_uzbekistan.html).
- 4** Zie noot 3, plus: Viktorija Panfilova, 'Defitsit vody raskolol Tsentralnoej Azijoe', in: *Nezavisimaja Gazeta*, 29 april 2009 (http://www.ng.ru/cis/2009-04-29/7_asia.html).
- 5** Zie noot 3.
- 6** Jack Shenker & Jason Larkin, 'Exodus', in: *Prospect Magazine*, Issue 177, 17 november 2010.
- 7** Stephen Hodgson, 'Strategic Water Resources in Central Asia: in search of a new international legal order', *EUCAM Policy Brief*, nr. 14, mei 2010.
- 8** Zie: René Does, 'Waterstaat in de Sovjetunie – doorbraak van milieubesef?', in: *Internationale Spectator*, juli 1987, jrg 41, nr. 7, blz. 343-352.
- 9** Ljoebov Pjatiletova, 'Loezjkov predlozjil, poest on i dengi isjt-sjet', in: *Rossijskaja Gazeta*, 10 april 2003.
- 10** Artjom Kobzev, 'Netekoesjtji moment. Dmitri Medvedev poka ne gotov povernoet sibirskije reki v storonoe Kazachstana', in: *Vremja Novostej*, 8 september 2010.
- 11** Larisa Sidorova, 'Gosoedarstva Tsentralnoj Azii: problemy sov-mestnogo vodopolzovanija transgranitsjnych vodnych resoersov', in: *Tsentralnaja Azija i Kavkaz*, 2008, jrg 55, nr. 1, blz. 102.

Ooit was het Aralmeer het op drie na grootste meer ter wereld.

Bron: earthobservatory.nasa.gov

Turbulentie in de Nijl: geopolitiek van de nieuwe dam in Ethiopië

Ruim een jaar geleden, op 2 april 2011, gaf minister-president Meles Zenawi van Ethiopië een persconferentie in de dunbevolkte zuidelijke deelstaat Benishangul-Gumuz. 'In de Nijl niet ver van hier', zo verkondigde hij tegen een publiek van lokale hoogwaardigheidsbekleders, diplomaten en andere genodigden, 'zullen wij de grootste dam in Afrika bouwen, die niet alleen in onze stijgende energiebehoeften kan voorzien, maar die Ethiopië ook ongekende welvaart zal brengen.'

De plannen voor de dam, die enkele weken later de *Grand Ethiopian Renaissance Dam* werd gedoopt, en de bijbehorende waterkrachtcentrale zijn inderdaad ambitieus. Volgens de Ethiopian Electric Power Company (EEPCo), het Ethiopisch staatsnutsbedrijf dat verantwoordelijk is voor de bouw van het project, zal de dam 145 meter hoog worden en een stuwmeer creëren dat bijna twee keer de jaarlijkse Nijlvloed kan bevatten. De waterkrachtcentrale heeft een immense capaciteit van bijna 6.000 MW, die de elektriciteitsproductie in het land in één klap kan verviervoudigen.¹

Hoewel grote dammen bijna per definitie omstreden zijn, verwacht de minister-president geen problemen. 'We zijn zó overtuigd van de rechtvaardigheid van onze zaak', aldus Zenawi op de persconferentie, 'zó overtuigd van de rol van waterkrachtcentrales in de bestrijding van armoede in ons land, dat we al onze kracht en elke cent die we kunnen uitsparen zullen gebruiken om de dam te voltooien.'²

Toch komt een hydraulisch project van een dergelijk formaat niet zonder uitdagingen tot stand. De kosten van de dam, die geraamd zijn op vijf miljard dollar, lijken buiten proporties in vergelijking met het jaarlijkse overheidsbudget (in 2011 ook ongeveer \$ 5 miljard) of het bruto binnenlands product (\$ 360 per hoofd van de bevolking in 2011). De plotselinge en onverwachte aankondiging, het ontbreken van open-aanbestedingsprocedures en de locatie van de dam in een internationale rivier diskwalificeren het project voor fondsen van de Wereldbank, de Afrikaanse Ontwikkelingsbank en andere conventionele dam-investeerders. Hoewel de minister-president aangaf dat de dam enkel gefinancierd zal worden met bin-

nenlandse fondsen, strookt dit niet met de status van Ethiopië als een van de armste landen ter wereld.

Het meest controversieel is echter de locatie van de dam in de Blauwe Nijl. Deze tak van 's werelds langste rivier stroomt van Ethiopië via Soedan naar Egypte, dat voor ongeveer 80% van zijn watervoorziening van de Blauwe Nijl afhankelijk is. Voor Egypte is de bron van het water dan ook een zaak van staatsveiligheid. Toenmalig president Anwar Sadat beweerde ooit dat hij bereid was de oorlog te verklaren aan Ethiopië, indien het land met de watertoevoer van Egypte zou knoeien.

Het schijnbare zelfvertrouwen van de aankondiging van de *Grand Dam* door Meles Zenawi en consorten heeft vele vragen opgeroepen bij diplomaten, ontwikkelingswerkers en academici. Welke logica drijft de beslissing om deze omstreden dam te bouwen? Hoe zal het project gefinancierd worden en hoe wordt een ander aan de bevolking 'verkocht'? Meest prangende vraag: wat zal de dam betekenen voor de geopolitieke situatie in het Nijlstromgebied, in het bijzonder voor de relatie tussen Egypte en Ethiopië? Ook voor de internationale gemeenschap zijn de recente ontwikkelingen van belang, omdat een unilateraal waterproject in Ethiopië in schril contrast lijkt te staan met de multilaterale samenwerkingspogingen tussen de Nijlstaten, die mede vanuit fondsen van Nederlandse ontwikkelingssamenwerking bekostigd worden.

Rationaliseren van een omstreden dam

De aankondiging van de *Grand Dam* kwam geopolitiek gezien op een opportuun moment. Slechts enkele weken eerder was in Egypte president Moebarak na een wekenlange opstand van zijn troon gestoten. Tevens hield Soedan in januari 2011 een referendum over de afscheiding van het zuidelijke deel van het land. Beide landen – traditioneel fel gekant tegen waterprojecten in Ethiopië – waren druk bezig met hun respectievelijke binnenlandse aangelegenheden toen het besluit werd genomen om de dam te bouwen.

Desalniettemin is de ambitie om meer van het waterkrachtpotentieel te benutten, geen nieuwe ontwikkeling in Ethiopië. De afgelopen vijf jaar zijn grote

waterkrachtprojecten opgeleverd. De Tekeze dam, het project Tana-Beles en de waterval van Gilgel Gibe liggen evenwel in minder omstreden rivieren en ze hebben daarom geopolitiek gezien minder commotie te weeggebracht.

De waterkrachtambitie wordt gedeeltelijk gedreven door de binnenlandse vraag naar energie. Volgens bronnen binnen het Ministerie van Water en Energie stijgt de vraag naar elektriciteit met bijna 20% per jaar door de economische groei. Tegelijkertijd is Ethiopië slechts karig bedeed met fossiele brandstoffen en ontbreken er aanvoerroutes over water die essentieel zijn voor goedkope import. Een gunstige geografische ligging maakt waterkracht een aantrekkelijk alternatief. De grote paradox van het land is echter dat 86% van de watermassa van de langste rivier in de wereld in Ethiopië ontspringt, maar dat het land nog steeds kampt met enorme voedsel- en energietekorten.

Deze cynische tegenstelling hebben de leiders aangegrepen, die het land proberen te herprofilen als de 'watertoren van Afrika' om buitenlandse investeerders aan te trekken. Het succes van een grote conferentie over waterkracht in Afrika in Addis Abeba, slechts een week voordat Zenawi het plan voor de nieuwe dam presenteerde, getuigt van het belang dat Ethiopië hecht aan deze strategie.

Toch is de nieuwe dam in termen van grootte en verwachte impact anders dan de voorgaande projecten. Hoewel de vraag naar elektriciteit substantieel is, is de *Grand Dam* niet de meest geschikte kandidaat om hierin te voorzien, zeggen waterkrachtexperts in Addis Abeba en elders. Zo zijn de kosten buitensporig, maar is de efficiëntie, met een *plant load factor* van 31%, uitzonderlijk laag.³ Waarom verdedigt Meles Zenawi en de zijnen de dam dan toch met verve?

Een antwoord op deze vraag wordt gesuggereerd door een enorme propagandavlag die trots boven het centrale Meskelplein in Addis Abeba is gehesen. Meles Zenawi staat hier lachend tussen de pienter ogende schoolkinderen op vruchtbare landbouwgronden. De tekst, die de Wedergeboorte van Ethiopië aankondigt, is omgeven door foto's van de Nijl en van bestaande dammen. Voorstellingen met allerlei vooronderstellingen als deze suggereren dat de *Grand Dam* veel meer betekent voor het land dan enkel de voorziening in energiebehoeften. In zijn boek *Rule of Experts* stelt politicoloog Timothy Mitchell dat 'grote dammen niet alleen irrigatie- en energiesystemen bouwen, maar complete natiestaten'.⁴

Het vertoog over de Ethiopische staat dat besloten ligt in de propaganda, stelt de nieuwe dam echter gelijk aan 'ontwikkeling' en de bestrijding van armoe-

de. Zoals premier Zenawi in april 2011 verklaarde: '[V]oordat we onszelf in staat hadden gesteld [om deze dam te bouwen], hebben eeuwen van armoede onze ontwikkeling belemmerd en ons ervan weerhouden het potentieel van onze rivieren te benutten'.⁵ Impliciet wordt hiermee gesuggereerd dat alleen zij die *tegen* economische ontwikkeling van Ethiopië zijn, zich tegen de bouw van de dam zullen verzetten.

De Ethiopische regering gebruikt eenzelfde invalshoek om de financiën van het project rond te krijgen. EEPCo heeft staatsobligaties uitgeschreven die gericht zijn op de lokale bevolking in plaats van internationale institutionele investeerders. Deze obligaties hebben uitzonderlijk lage nominaties, die beginnen bij het equivalent van twintig euro, teneinde zo de drempel voor de gemiddeld zeer arme bevolking om mee te doen, te verlagen. De rente van slechts 4% over een looptijd van vijf tot tien jaar is echter veel lager dan de kredietwaardigheid van Ethiopië en het risico van de dam rechtvaardigen. Evenmin als er financieel-economisch gezien een argument voor de dam bestaat, bieden de obligaties waar voor je geld.

'Maar dit maakt niet uit', zo legt Feleke, een taxichauffeur uit Addis Abeba, uit, 'omdat de bevolking nu eindelijk de kans heeft te helpen met de ontwikkeling van ons land.' Hoe weinig representatief een opmerking van een taxichauffeur ook mag zijn, het wijst op een bredere strategie die de regering door middel van de obligaties probeert uit te voeren: het doel is niet alleen de dam te financieren, maar ook om de bevolking bij het project te betrekken. Hoewel er na enkele maanden al berichten naar buiten zijn gekomen dat groepen mensen gedwongen zijn de obligaties te kopen, verschilt deze dam van vorige grootschalige publieke werken, in de zin dat de bevolking nu letterlijk de eigenaar is van de dam.

Het creëren van een wateroorlog

Het was voor niemand een verrassing dat de dam de spanning tussen Egypte en Soedan enerzijds en Ethiopië anderzijds deed toenemen.⁶ De benedenstroomse landen vrezen dat hun watervoorziening in gevaar komt wanneer Ethiopië het stuwmeeer vult en de dam operationeel wordt. Inderdaad kan een dam op deze locatie als een soort kraan voor de gehele rivier fungeren. De hoeveelheid water die door de rivier stroomt, zal worden gekoppeld aan de productie van elektriciteit in wat sommigen een 'water-energie-nexus' noemen. Theoretisch gezien maakt dit Egyptische boeren afhankelijk van de grillen van energiebehoeften van consumenten duizenden kilometers stroomopwaarts.

Bovendien claimen de benedenstroomse landen een historisch recht op het Nijlwater door zich te beroepen op twee internationale verdragen. In 1929 en 1959 zijn documenten ondertekend die het water van de Nijl verdelen door aan Egypte en Soedan jaarlijks respectievelijk 58 km³ en 18,5 km³ toe te kennen. Tien kubieke kilometer zou verdampen in het inefficiënte reservoir achter de Egyptische Assoean Dam, zo werd geschat, en de bovenstroomse landen kregen helemaal geen water. Ethiopië en de andere bovenstroomse landen hebben de legitimiteit van deze verdragen echter nooit onderkend, omdat ze ofwel buitengesloten werden van de onderhandelingen ofwel koloniën van Groot-Britannië waren.⁷

Eerdere pogingen tot nieuwe afspraken te komen leverden niets op, maar het in 1999 van de grond gekomen en mede door Nederland gesteunde *Nile Basin Initiative* (NBI) leek enkele jaren geleden voor een doorbraak te zorgen. Na tien jaar onderhandelen was een akkoord nabij tussen negen staten uit het Nijlstromgebied, maar tijdens de laatste vergadering bleek artikel 14b betreffende historische waterrechten toch een breekpunt. Egypte en Soedan wezen de kaderovereenkomst af, terwijl de bovenstroomse landen, die met twee derde van de stemmen een meerderheid vormen, de details willen uitwerken met de oprichting van een *Nile Basin Commission*.⁸

De Blauwe Nijl, waar de *Grand Dam* gebouwd zal worden, stroomt echter alleen door Ethiopië, Soedan en Egypte; overeenstemming met de bovenstroomse landen van de Witte Nijl – Kenia, Tanzania, Oeganda, Rwanda, Burundi en de Democratische Republiek Congo – is dus niet bijzonder waardevol voor Ethiopië. In Ethiopische regeringskringen is een sterk sentiment aanwezig dat Egypte altijd moedwillig de bouw van hydraulische werken in Ethiopië heeft tegengehouden.

Zo stelt een manager van het Ministerie van Water en Energie: 'In het verleden is altijd consensus met de benedenstroomse landen gezocht waar het projecten met een grensoverschrijdende invloed betrof. Maar na jarenlang tegen een obstructieve houding van Egypte te zijn aangelopen, hadden we in Ethiopië geen alternatieven voor het unilateraal bouwen van de Grand Dam.'⁹ De boosheid concentreert zich rond het deels reële en deels denkbeeldige idee dat Egypte aan de touwtjes van internationale financiers heeft getrokken om Ethiopië géén ontwikkelingsfondsen voor dammen toe te kennen.

Na de aankondiging van de bouw van de Ethiopische dam weerklinkt het dreigement dat Anwar Sadat tientallen jaren geleden maakte in de

Egyptische *vox populi*. Geruchten over een onvermijdelijke wateroorlog verspreidden zich snel over internetfora en roddelbladen in zowel Ethiopië als Egypte. Zo verscheen er in april 2011 een artikel met de onheilspellende titel 'Zal dit de volgende wateroorlog van het Midden-Oosten worden?' op de nieuwssite *ethioforums.com*, waar vervolgens werd gerapporteerd dat Egypte zijn leger had opgedragen zich op elke mogelijkheid voor te bereiden met het oog op het waterconflict met Ethiopië.¹⁰

Gelukkig zijn Egyptische diplomaten en waterambtenaren voorzichtiger te werk gegaan sinds de val van het regime-Moebarak. Een wateroorlog over de nieuwe dam is onwaarschijnlijk. Sinds de lente van 2011 zijn er diverse ontmoetingen met Meles Zenawi geweest en heeft men zelfs de plek waar de dam zal verrijzen, mogen bezichtigen. Bovendien heeft Ethiopië Egypte en Soedan uitgenodigd deel te nemen aan de financiering van het project, in ruil voor gunstige afspraken over de exploitatie van de dam. De toekomst lijkt vooral af te hangen van de positie van de nieuwe Egyptische president en regering, die in juni 2012 zijn gekozen. Er lijkt een duidelijk onderscheid te zijn tussen *populaire* en *formele* geopolitieke beeldvorming – tussen het publieke gedachtengoed en de diplomatie.¹¹

Men mag echter ook de kracht van populaire geopolitieke beeldvorming niet onderschatten. De discussies over wateroorlogen, gecombineerd met de verwijzingen naar de afspraken uit 1929 en 1959, kunnen worden opgevat als pogingen van Egyptische elites de Nijl te presenteren als een domein dat hun natuurlijk eigendom is. Tegelijkertijd zijn de alternatieve redeneringswijzen van Ethiopië, wanneer het zich presenteert als een watertoren en de Nijldam koppelt aan de bestrijding van armoede, ook interpretaties van de Nijl voor politieke doeleinden. Wellicht draait het in de moderne geopolitiek niet meer om de macht van het zwaard, maar om de overtuigingskracht van het vertoog.

Een discours van 'gevaar' kan een autoritair regime helpen een steviger greep op de macht te krijgen,¹² een trend die zichtbaar is in hedendaags Ethiopië, evenals in pre-revolutionair Egypte. Misschien komt de populaire beeldvorming over wateroorlogen de leiders wel helemaal niet zo slecht uit. De concentratie van macht als gevolg van grootschalige hydraulische werken is een fenomeen dat de historicus Donald Worster eerder beschreven heeft in zijn boek *Rivers of Empire*.¹³

De Grand Dam en de toekomst van de Nijlregio

Volgens sommige deskundigen zal de *Grand Dam* een spreekwoordelijke aardverschuiving betekenen voor de geopolitiek van de Nijl. De bouw van de dam wordt mede mogelijk gemaakt door, en draagt verder bij aan, de afbrokkeling van de Egyptische hegemonie in de regio.¹⁴ Met de dreiging van een bovenstroomse 'kraan' die door de grillige Ethiopiërs zal worden bediend, is Egypte wellicht sneller geneigd aan de onderhandelings tafel compromissen te sluiten. Ongeacht de opgelaaide discussies over wateroorlogen, kan de *Grand Dam* dus ook een katalysator voor samenwerking in het stroomgebied blijken.

Toch is de nieuwe dam in zijn huidige vorm een klap in het gezicht van de internationale gemeenschap en van de donoren van het *Nile Basin Initiative*. Dure inspanningen om Egypte en Ethiopië tot overeenstemming te brengen, evenals ambitieuze pogingen om multilateraal een energieproject in de Blauwe Nijl te ontwikkelen, zetten te weinig zoden aan de dijk om deze unilaterale en risicovolle stap van Zenawi *cum suis* te voorkomen. Zo heeft Noorwegen miljoenen uitgegeven aan haalbaarheids- en impactstudies naar geschikte damlocaties in de Blauwe Nijl, die door de na de bouw van de *Grand Dam* te verwachten hydrologie waardeloos zijn geworden.

Het grootste gevaar van deze dam dreigt voor de Ethiopiërs zelf. Om de enorme kosten te financieren, moet de regering waarschijnlijk veel elektriciteit gaan exporteren. Dit zou kunnen betekenen dat, hoewel de lokale bevolking vrijwillig of door dwang investeringen in de dam heeft gedaan, alle baten naar de buurlanden en een kleine politieke elite in Addis Abeba zullen gaan en er nog steeds geen stroom komt voor de bevolking zelf, die nu al met enorme tekorten te kampen heeft.

De *Grand Dam* ontleent dan ook geen legitimiteit aan een gunstige kosten-batenanalyse. Sterker nog, de haastige spoed en het geopolitieke opportunisme waarmee het project is aangekondigd, suggereren dat er überhaupt geen grondige financieel-economische taxaties zijn gedaan. Een werknemer van de Ethiopian Electric Power Company geeft inderdaad toe dat zelfs de eerste haalbaarheidsstudies van de dam tegelijkertijd met de bouw zelf zullen worden uitgevoerd.¹⁵ Hoewel te hopen is dat de arme bevolking enig profijt zal hebben van dit project, lijken de recente ontwikkelingen erop te duiden dat deze dam meer te maken heeft met macht, geopolitiek en de verdeling van inkomsten onder een kleine elite, dan met de bestrijding van armoede.

Eelke Kraak is een PhD-kandidaat aan de *School of Geography and the Environment* van de Universiteit van Oxford. Eerder behaalde hij een MPhil aan de Universiteit van Oxford en een BSc aan University College Utrecht. In 2011 verrichtte hij veldwerk in Ethiopië.

Noten

- 1 Ter vergelijking: het op te wekken vermogen van de dam staat gelijk aan bijna 25% van de totale geïnstalleerde capaciteit in Nederland (25.000 MW).
- 2 Toespraak door minister president Meles Zenawi op 2 april 2011 (hierna: Zenawi). De gehele speech is na te lezen op http://www.ethioembassy.org.uk/news_archive/PM%20Speech%20-%20Millennium%20Dam.pdf.
- 3 Een discussie over de efficiëntie van de *Grand Dam* is gepubliceerd door de waterkracht-kritische NGO *International Rivers* (<http://www.internationalrivers.org/en/node/6754>).
- 4 Timothy Mitchell, *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity*, Berkeley: University of California Press, 2002.
- 5 Zenawi, a.w. noot 2.
- 6 Egypte en Ethiopië hebben een lange geschiedenis van conflicten, die veelal om de Nijl hebben gedraaid. Zie o.a. Hagai Erlich, *The Cross and the River*, Boulder: Lynne Rienner Publications, 2002.
- 7 Voor een uitgebreide discussie van de discutabele afspraken, zie J. Waterbury, *The Hydropolitics of the Nile Basin*, Syracuse: Syracuse University Press, 1979.
- 8 Twee Nijlstaten waren niet bij de onderhandelingen betrokken, t.w. Eritrea, dat slechts een minuscuul deel van de totale stroom bijdraagt en ten tijde van de onderhandelingen in conflict was met Ethiopië, en Zuid-Soedan, dat, toen de onderhandelingen begonnen, nog geen soevereine staat was. Voor meer details over het NBI, zie Ana Elisa Cascao, 'Changing Power Relations in the Nile River Basin: Unilateralism vs. Cooperation?', in: *Water Alternatives*, jrg. 2, nr. 2, 2009, blz. 245-268.
- 9 Interview van auteur met een directeur van het Ministerie van Water en Energie, Addis Abeba 16 april 2011.
- 10 <http://ethiopiaforums.com/egypt-military-preparing-for-war-with-ethiopia>
- 11 Deze observatie vind weerklank in de literatuur van *critical geopolitics*; zie Gearoid O Tuathail, *Critical Geopolitics: the Politics of Writing Global Space*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.
- 12 Meer over de discoursen van gevaar in J.P. Sharp, 'Hegemony, Popular Culture and Geopolitics: the Reader's Digest and the Construction of Danger', in: *Political Geography*, jrg. 15, nr. 6-7, 1996, blz. 557-570.
- 13 Donald Worster, *Rivers of Empire: Water, Aridity and the Growth of the American West*, Oxford: Oxford University Press, 1985.
- 14 Een dergelijke hegemonie wordt vaak beschreven als hydro-hegemonie; zie Mark Zeitoun & Jeroen Warners, 'Hydro-Hegemony: a Framework for Analysis of Transboundary Water Conflicts', in: *Water Policy*, jrg. 8, nr. 5, 2006, blz. 435-460. Ana Cascao beschreef de huidige trend reeds in 2008: Ana Elisa Cascao, 'Ethiopia – Challenges to Egyptian Hegemony in the Nile Basin', in: *Water Policy*, jrg. 10, nr. 2, 2008, blz. 13-28.
- 15 Interview van auteur met een ambtenaar van EEP Co, Addis Abeba, 21 april 2011.

Grootschalige landverwerving in Afrika

Afrika vormt sinds 2008/2009 het toneel van een wereldomvattende jacht op land. Het verhaal is inmiddels bekend: als reactie op de voedsel-, klimaat- en energiecrisis proberen landen met relatief veel kapitaal maar een beperkt landbouwareaal, zoals de Golfstaten (o.a. Qatar), Saudi-Arabië, Zuid-Korea, Japan en China, toegang te krijgen tot 'lege' gebieden in sub-Sahara Afrika voor de verbouw van voedsel en biobrandstoffen. Ook andere opkomende landen, zoals Brazilië, India en Zuid-Afrika, alsook een aanzienlijke groep Europese en Amerikaanse ondernemers, zijn volop aan het investeren in goedkope landbouwgrond in landen zoals Madagaskar, Ethiopië, Mozambique, Senegal, Tanzania, Zambia, Ghana en een aantal post-conflict-landen, zoals Liberia, Soedan en de Democratische Republiek Congo. Al komt grootschalige landacquisitie ook voor in Azië en Latijns-Amerika, het grootste deel van de investeringen vindt in Afrika bezuiden de Sahara plaats.

Deze nieuwe vorm van 'offshore' landbouw is controversieel. Er bestaat een sterke tegenstelling tussen voor- en tegenstanders. *Voorstanders* – o.a. de Wereldbank – leggen vooral nadruk op het positieve feit dat na twintig jaar eindelijk wordt geïnvesteerd in landbouwontwikkeling.¹ Grootschalige investeringen en de ingebruikname van 'leeg' land dragen volgens de *aanhangers* bij aan landbouwontwikkeling, zij vergroten voedselzekerheid, helpen een oplossing van de klimaatcrisis naderbij te brengen (door invoering van klimaatvriendelijke landbouw en de productie van biobrandstoffen), scheppen nieuwe werkgelegenheid, bevorderen nieuwe landbouwtechnieken en bieden mogelijkheden voor belastingheffing. *Tegenstanders* (waaronder organisaties als *Via Campesina*, maar ook de *UN Special Rapporteur on the Right to Food*, Olivier de Schutter) leggen daarentegen vanuit het mensenrechtenperspectief veel nadruk op de negatieve kanten: grootschalige acquisities van land gaan vaak gepaard met een agressieve wijze van verwerving, waardoor lokale groepen worden bedreigd en uitgesloten. In Afrika, maar ook in grote delen van Azië en Latijns-Amerika, beschikt de lokale bevolking doorgaans niet over eigendomsbewijzen (veel land behoort

toe aan de staat), zodat zij zich moeilijk kan verdedigen tegen investeerders met wie de centrale overheid een 'deal' heeft gesloten. Gedwongen vertrek en/of *enclosure* (men raakt 'opgesloten' op het eigen stukje grond) zijn het gevolg. Volgens sommigen is er sprake van een nieuwe vorm van kolonialisme, waarbij de gewone bevolking het slachtoffer wordt. Door de *land rush* worden kleine boeren van hun land verdreven om ruimte te maken voor exportgewassen, zoals biobrandstoffen of bloemen.

Stand van zaken

Natuurlijk laat de werkelijkheid zich niet vangen in dit soort tegenstellingen. Zo blijkt dat weinig duidelijkheid bestaat over het exacte areaal dat kan worden gekarakteriseerd als resultaat van 'land grabbing'. Het ontbreken van betrouwbare statistieken en het feit dat 'land transfers' onzichtbaar zijn, maken dat niemand weet om hoeveel land het precies gaat. Doordat kadasters in veel landen ontbreken, worden landtransacties niet geregistreerd. En waar dat wel het geval is, geeft de registratie van landverkoop vaak onvoldoende inzicht in de complexe werkelijkheid. Schattingen over de omvang van grootschalige acquisities van land lopen uiteen van 47 miljoen hectare in 2010² tot meer dan 200 miljoen hectare in 2012,³ waarbij zich grote verschillen voordoen in definities (wat is grootschalig: meer dan 1.000 hectare?; wordt uitsluitend gekeken naar illegale vormen van 'land grabbing'?). Diverse organisaties zijn bezig met een inventarisatie, maar vooralsnog valt het precieze areaal moeilijk in kaart te brengen.

Gelijktijdig is een aantal zaken wel duidelijk. Grootschalige investeerders, die zijn geïnteresseerd in de verbouw van monocultures zoals suiker, oliepalm, enz., hebben vaak een voorkeur voor relatief vruchtbare gronden met irrigatiemogelijkheden (of in ieder geval voldoende regenval) en met een relatief gunstige markttoegankelijkheid. Nationale overheden van 'ontvangende' landen spelen een belangrijke rol in het ondersteunen en mogelijk maken van landtransacties, aangezien veel van de grond waar het om gaat, staats-eigendom is en nationale overheden de investeringen

zien als een belangrijke impuls voor verdere economische ontwikkeling. Er worden overeenkomsten aangegaan waarbij de investeerders in ruil voor land een rol vervullen in de financiering en aanleg van infrastructurele voorzieningen, het genereren van werkgelegenheid, de overdracht van technologie, het versterken van de exportpositie en/of het verbeteren van voedselzekerheid. De Ethiopische overheid, bijvoorbeeld, heeft hoge verwachtingen van de rol van buitenlandse investeringen in het op gang brengen van een moderniseringsproces en zij voert daarom een actief beleid om te zorgen voor een aantrekkelijk investeringsklimaat.

Veel Afrikaanse landen zijn geïnteresseerd in het aangaan van bilaterale overeenkomsten waarin investeringen in land (gunstige erfpachtcontracten voor perioden van 50 tot 99 jaar) worden gecompenseerd door bijdragen aan infrastructurele ontwikkeling, technologie-overdracht, enz. De prijzen die de investeerders moeten betalen voor het land, zijn vaak laag (\$ 1 tot 5 per hectare). Afrikaanse overheden verwachten daarmee niet zozeer een voordeel te behalen uit de landtransacties zelf, maar meer uit de mogelijkheden tot modernisering, landbouwonwikkeling en verruiming van de werkgelegenheid. Ook lokale overheden (geïnteresseerd in co-financiering, omdat het eigen budget voor allerlei plannen niet voldoende is) en de lokale bevolking omarmen vaak de investeerders: velen zijn aanvankelijk optimistisch gestemd – men hoopt en verwacht uiteindelijk van de ontwikkelingen te kunnen profiteren.

Gevolgen

Voor zover er onderzoek is gedaan naar de gevolgen van de wereldwedloop om land, zijn de conclusies steeds kritischer. In veel landen (Oeganda, Ethiopië, Kenia, Ghana, enz.) blijkt er sprake van misstanden. Veel van de 'uitgegeven' landerijen werden voorheen gebruikt als gemeenschappelijke gronden ('open commons') door de lokale bevolking, deels voor voedsellandbouw, maar ook voor het weiden van vee, het verzamelen van brandhout of voor de jacht. Alle retoriek ten spijt gaat het in de praktijk vaak niet om 'lege gebieden', met alle negatieve gevolgen vandien voor lokale voedselproductie, voedselzekerheid, watergebruik en bestaansmogelijkheden. Bovendien blijkt in veel landen (zoals Ethiopië en Mozambique) grootschalige landverwerving te leiden tot ontbossing en/of degeneratie van ecologisch kwetsbare gebieden.

In de landen waar op grote schaal wordt geïnvesteerd in land (zoals Ethiopië, de DRC, maar ook Mozambique), blijken de lokale bevolkingsgroepen nauwelijks te worden geïnformeerd en zijn de voordelen in termen van werkgelegenheid vaak beperkt. In het geval van Chinese investeringen (bijvoorbeeld in infrastructuur) worden de (tijdelijke) arbeidskrachten soms bijgeleverd. Voor zover er wél werkgelegenheid in de agrarische sector wordt geschapen, gaat dit veelal via 'outgrower schemes' (productiecontracten), maar de betalings- en arbeidsvoorwaarden zijn niet noodzakelijkerwijs gunstig. Ook zijn het vaak degenen met een hoger opleidingsniveau die als eersten profiteren van de nieuwe werkgelegenheid, en niet de 'lokale' bevolking.

In het laatste rapport van de Wereldbank (2011) wordt onderkend dat veel investeringsprojecten (vooral nog) niet hebben bijgedragen aan ontwikkeling maar juist aan kapitaalverlies. Als gevolg van 'the global land rush' dreigen lokale groepen de controle te verliezen over hun land. Door het ontbreken van geformaliseerde eigendomsrechten hebben mensen weinig mogelijkheden hun belangen te beschermen. In die gevallen waar lokale groepen (die hun land kwijtraakten) in aanmerking komen voor compensatiemaatregelen, is het verstrekte bedrag vaak niet genoeg om op dezelfde plek nieuw land te verwerven, ook niet omdat er door de groeiende vraag en speculatie sprake is van snelle prijsstijgingen. De oplopende prijzen zijn in het voordeel van degenen die hun grond willen verkopen, maar ze hebben ook een negatief effect, in die zin dat ze mensen die op zoek gaan naar nieuw land, in de richting drijven van marginale gebieden die nog wél toegankelijk zijn. In deze gebieden zijn deze ont-heemden vaak extra kwetsbaar voor nieuwe (en oude) klimaatrisico's, zoals overstromingen of droogten. Ook wordt benadrukt dat monocultures gepaard kunnen gaan met nadelige milieueffecten.

Op zoek naar nieuw beleid

Als reactie op het uitblijven van duidelijke voordelen en de toenemende grondconflicten hebben sommige landen, zoals Mozambique, de mogelijkheden om grond te verwerven tijdelijk stopgezet ('moratorium'). Gelijktijdig werken overheden, multilaterale donororganisaties en NGO's volop aan verbetering van het landbeheer ('land governance'). Daarbij wordt enerzijds aandacht besteed aan mogelijkheden de landrechten van lokale bevolkingsgroepen beter te beschermen (vaak in combinatie met het verbeteren

van compensatiemaatregelen) en wordt anderzijds veel nadruk gelegd op de noodzaak van een betere controle van investeerders door het ontwikkelen van gedragscodes en/of het stimuleren van verantwoord ondernemen.

Internationale donoren zijn volop actief in het opstellen van (internationale) gedragsregels. Zo presenteert een door de *Special Rapporteur on the Right to Food* opgesteld rapport een reeks basisprincipes en maatregelen waaraan 'host states' en investeerders zich moeten houden 'to ensure the informed participation of local communities, adequate benefit sharing, and modes of agriculture that respect the environment',⁴ terwijl de Wereldvoedselorganisatie FAO bezig is met implementering van 'Voluntary guidelines for the responsible governance of tenure of land, fisheries, and forestry', waarin overheden worden opgeroepen zich te houden aan een aantal regels: '(...) states should protect tenure rights, and ensure that people are not arbitrarily evicted from their homes or otherwise deprived of their tenure rights; states should remove all forms of discrimination that prevent people from acquiring, enjoying or disposing of tenure rights, including by inheritance, in accordance with national and local norms that do not violate international and regional human rights obligations.'⁵ Gelijktijdig heeft de Wereldbank vooral ingezet op de ontwikkeling van een gedragscode voor het bedrijfsleven ('Principles'), die bij voorkeur gekoppeld zou moeten worden aan verbetering van 'land governance'. In aanvulling hierop zijn in het geval van de oliepalmcultuur en de sojateelt investeerders op zoek naar overlegmogelijkheden om hun investeringen meer verantwoord te maken (met o.a. ronde tafels voor duurzame oliepalm- en/of duurzame sojaproductie, maar dit gebeurt vooral in Azië en Latijns-Amerika).

Bovengenoemd beleid kan er zeker toe bijdragen dat de ernstigste misstanden binnen de perken worden gehouden, maar het valt te betwijfelen of hiermee een voldoende basis is gelegd voor duurzame ontwikkeling en voedselzekerheid op wereldschaal. De toegenomen aandacht van overheden en donoren voor de bescherming van de landrechten van lokale groepen (en de ontwikkeling van 'low cost'-landregistratiesystemen, enz.) is positief, maar in veel Afrikaanse landen ontbreekt het aan goede landbouwplannen (vooral in de kleinschalige landbouw wordt weinig geïnvesteerd). Ook al beschikken (kleine) boeren in het gunstigste geval over geregistreerde eigendomsrechten, dit betekent niet dat men zal kunnen beschikken over kredie-

ten (marginaal land wordt immers niet geaccepteerd als onderpand); landbouwprijzen zijn vaak ongunstig, terwijl de transactiekosten voor landregistratie hoog zijn in verhouding tot de landopbrengsten.

Ook de invoering van gedragscodes, het implementeren van vrijwillige richtlijnen en het stimuleren van verantwoord ondernemen zijn weliswaar positief, maar deze maatregelen hebben in de praktijk maar een beperkte uitwerking. Alle intenties van gedragscodes ten spijt (het genereren van *win-win*-situaties), vinden de onderhandelingen met investeerders vaak plaats op nationaal niveau en achter gesloten deuren: 'lokaal' kan slechts in beperkte mate controle worden uitgeoefend (en het parlement kan vaak geen enkele invloed uitoefenen). Voor zover bedrijven bereid zijn hun investeringen 'verantwoord' te maken, dreigt dit in zekere zin te leiden tot terugkeer naar ouderwetse projecten, zoals hulp in de sfeer van onderwijs en gezondheidszorg. Er worden 'gap-filling activities' uitgevoerd die onvoldoende of geen deel uitmaken van vigerend 'mainstream'-beleid.

Oorzaken

Het is goed dat internationaal thans veel aandacht wordt besteed aan de wereldwedloop om land. Land is een van de meest essentiële kapitaalgoederen waarover mensen maar ook overheden kunnen beschikken. Het hebben van een zekere toegang tot land is een belangrijke voorwaarde voor economische groei, duurzaam gebruik van hulpbronnen (inclusief water), sociale rechtvaardigheid en menselijke waardigheid. De manier waarop toegang tot en gebruik van land zijn geregeld is daarom een sleutelvoorwaarde voor ontwikkeling: slecht beheer en gebruik van land gaat samen met economische stagnatie, degradatie van ecosystemen, armoede, ongelijkheid en uitsluiting.

De 'global land rush' leidt in veel Afrikaanse landen tot misstanden: de huidige beleidsmaatregelen zijn nogal pragmatisch: zo wordt over de hele wereld getracht 'land grabbing' onder controle te krijgen door zorg te dragen voor bescherming van de lokale bevolking, verbetering van landbeheer en het opstellen van gedragscodes voor verantwoord ondernemen. De Wereldbank, de FAO en bilaterale donoren zijn, samen met overheden en NGO's, in de slag om ervoor te zorgen dat de nadelige effecten worden beperkt en lopende ontwikkelingen worden bijgestuurd in de richting van duurzame ontwikkeling. Voor een realistisch beleid is echter op ten minste drie fronten *meer diepgang* nodig:

Beleid als symptoombestrijding? De internationale landroof wordt in discussies vaak verklaard door het verschijnsel te beschouwen als een reactie op de internationale voedsel-, klimaat- en energiecrisis. Dit is echter een te zeer beperkte visie: ‘land grabbing’ moet worden gezien als een logische (en te verwachten) uitkomst van tot nu toe gevoerd *beleid*, waarbij ook de donoren een belangrijke rol hebben gespeeld. Gedurende lange tijd zagen donoren immers doelbewust af van directe interventies in politiek gevoelige zaken zoals landhervormingen (die werden overgelaten aan de overheden). Met het begin van de neoliberale periode (toen nationale overheden inmiddels waren teruggetreden) werd echter wel onderkend dat de invoering van een modern landregistratiesysteem een noodzakelijke voorwaarde is voor economische groei. Het zijn daarom de donoren zelf die vanaf begin jaren ’90 zijn gaan investeren in ‘land titling’ (toekenning van eigendomsbewijzen) en in het afgelopen decennium hebben zij veel druk uitgeoefend op nationale overheden om tot liberalisering van hun grond- en watermarkten (allocatie via marktkrachten) te komen.

Gelijktijdig werden overheden gestimuleerd (o.a. door de Wereldbank) om aandacht te besteden aan het creëren van een aantrekkelijk ondernemingsklimaat en aangemoedigd buitenlandse investeringen aan te trekken – door donoren aangeprezen als noodzakelijke voorwaarde en meest geëigende weg voor ‘pro-poor growth’. Het kopen van land ‘overzee’ is door deze nieuwe koers relatief gemakkelijker geworden. Terwijl het aantal buitenlandse investeerders sindsdien toeneemt, zijn de overheden – vooral de lokale – vaak niet sterk genoeg of niet bereid tegenwicht te bieden en/of het op te nemen voor de belangen van de lokale bevolking. Oplossingen die nu worden voorgesteld (*land titling*, *codes of conduct*) zijn feitelijk een voortzetting van hetzelfde beleid. Er wordt niet of nauwelijks nagedacht over de voor- en nadelen van geliberaliseerde grond- en/of watermarkten. Moeten landen wel doorgaan met het aantrekken van buitenlandse investeringen die tot een steeds verdere ‘vervreemding’ van nationaal grondgebied leiden, of juist niet? Het huidige beleid is in vele opzichten symptoombestrijding zonder dat voldoende aandacht wordt besteed aan de achterliggende oorzaken.

Kijken naar de top van de ijsberg? Voor een goed begrip van de agressieve landverwerving moet de analyse niet worden beperkt tot de acquisitie van landerijen voor voedsel en biobrandstoffen. De mondiale ‘rush for land’ is net zo goed gericht op mijnbouw (met ex-

treem negatieve milieu-effecten), natuurbehoud, ecotourisme of de aanleg van golfbanen. Ook de toeristensector is actief waar het gaat om verwerving van gronden, want de hotelketens zijn gretig op zoek naar aantrekkelijke locaties (bijv. de kust). De sector veroorzaakt een *boom* in onroerend goed (o.a. in Zuid-Afrika en Mozambique). Ten slotte staan de lokale grondmarkten ook onder druk door snelle urbane expansie, waardoor omliggende plattelandsgebieden opgaan in de stedelijke periferie. Duizenden hectaren land in de peri-urbane sfeer liggen braak vanwege speculatie. Naast land voor stedelijke uitbreiding worden – vooral in Azië – ook grote gebieden aan ruraal gebruik onttrokken voor de aanleg van infrastructuur (dammen, ringwegen, luchthavens, enz.) en/of voor ‘special economic zones’, allemaal nodig om het proces van snelle economische groei te bevorderen. Hiernaast spelen ook internationale migranten een groeiende rol in het aankopen van land (en/of het openen van deuren voor het bedrijfsleven).

Het gaat dus niet alleen om grond voor voedselgewassen en biobrandstoffen. De 47 (of zelfs 200) miljoen hectare vormen slechts de top van de ijsberg. Er spelen veel meer processen die ertoe leiden dat plattelanders en anderen van hun omgeving worden vervreemd en gedwongen worden tot vertrek, deels in de richting van nog toegankelijke gebieden, waar land nog gemakkelijker te verkrijgen is. Het zijn echter vaak marginale, kwetsbare gebieden, waar de te verwachten klimaatveranderingen het eerst voelbaar zullen zijn.

Fragmentatie: gebrekkige beleidscoherentie. Een belangrijke hinderpaal is dat het beleid is gefragmenteerd. Een deel van het ontwikkelingsbeleid is (nog steeds) geconcentreerd op het behalen van de *Millennium Development Goals* (vooral gericht op investeringen in sociale infrastructuur) en op de vraag hoe de armoede op wereldschaal vóór 2015 kan worden gehalveerd. Parallel hieraan wordt – vaak door anderen – gezocht naar manieren om zorg te dragen voor voedselzekerheid (‘er moet worden geïnvesteerd in *agro-hubs* en er moeten meer landbouwgewassen worden verbouwd’). Door nog weer anderen wordt vooral nagedacht over het oplossen van de klimaatcrisis (‘er moeten streefdoelen worden gesteld voor het gebruik van biobrandstoffen en hernieuwbare energie’). Ieder van deze debatten resulteert in *eigen aanbevelingen*, maar diverse zijn in strijd met elkaar.

Meer concreet: terwijl sommige beleidsmakers de grootschalige landacquisitie willen indammen, worden

in gelijktijdig gevoerde debatten nieuwe grondclaims gegenereerd. De EU-doelstellingen voor het gebruik van biobrandstof en de oproep tot het ruimer gebruik van hernieuwbare energie hebben geleid tot de snelle expansie van oliepalmplantages en de productie van gewassen als soja en suikerriet. Ook de snelle uitbreiding van bos- en herbebossingsprojecten (REDD en REDD+), gericht op beperking van de CO₂-uitstoot, en de toename over de hele wereld van waterkrachtcentrales, hebben grote gevolgen voor 'lokaal' grondgebruik en voor de mogelijkheden van armoedebestrijding.

Tot slot: marktkrachten

Twee (of drie?) decennia na de start van de neoliberale periode en een snelle 'globalisering' moeten we constateren dat marktkrachten de ontwikkelingen niet automatisch in duurzame banen leiden. Er zijn een meer kritische reflectie en daarop gebaseerd beleid nodig. Het opstellen van vrijwillige richtlijnen en gedragscodes helpt wellicht om de meest excessieve vormen van grondverwerving in te dammen, maar het biedt geen wezenlijke oplossing voor het onderliggende probleem, te weten de vermarkting van de natuur en het

feit dat we wat betreft snelle economische groei steeds meer tegen onze grenzen aanlopen.

Annelies Zoomers is hoogleraar International Development Studies (IDS) aan de Universiteit Utrecht. Ook is zij voorzitter van *IS Academy Land Governance for Equitable and Sustainable Development* (<http://www.land-governance.org>). Zie ook haar eerdere artikel 'Koop je eigen paradijs: over land, mobiliteit en ontwikkelingsbeleid', in: *Internationale Spectator*, februari 2009, blz. 72-77.

Noten

1 Zie ook het *World Development Report* van 2008: *Agriculture for Development*.

2 Zie Klaus Deininger & Derek Byerlee (red.), *Rising Global Interest in Farmland. Can it yield sustainable and equitable benefits?*, Washington DC: The World Bank, 2011.

3 Zie o.a. www.grain.org en www.landcoalition.org.

4 'Large-scale land acquisitions and leases: a set of core principles and measures to address the human rights challenge', 11 juni 2009.

5 'Responsible governance of land tenure: an essential factor for the realization of the right to food', FAO Discussion paper, mei 2010.

Anders groeien, of niet?

Het is twintig jaar geleden dat in Rio de Janeiro wereldleiders bijeenkwamen op de 'Earth Summit' om de aarde te redden. Onlangs werd op de 'Rio+20'-conferentie en de daaraan voorafgaande wetenschappelijke conferentie 'Planet under Pressure' de balans opgemaakt. Niet verrassend kwamen politici en onderzoekers tot de conclusie dat onze planeet zich nog steeds in een ernstige ecologische crisis bevindt. Maar in welke crisis eigenlijk?

Terwijl het gegeven dat er 'iets mis is met onze leefomgeving' al sinds decennia een factor is in het publieke bewustzijn over de hele wereld, maar in het bijzonder in de industrielanden, verandert de aard van de ondervonden milieucrisis voortdurend. In de jaren zeventig stond onze directe leefomgeving centraal, met de voor iedereen duidelijk zichtbare verontreiniging van grond, water en lucht. Toen die aangepakt was, kwam in de jaren tachtig de regionale verontreiniging in beeld. Het 'waldsterben' door verzurende emissies van elektriciteitscentrales in heel Europa stond prominent in de aandacht. Ook dat probleem werd aangepakt en lijkt nu beheersbaar. In de jaren voorafgaand aan de Rio-top kwam het brede begrip 'duurzame ontwikkeling' op. Eventjes ging het toen ook over de ozonlaag, waarvoor snel een, zoals het nu lijkt, succesvol internationaal verdrag tot stand kwam. Daarna werd alle aandacht tientallen jaren lang opgeëist door klimaatverandering.

En daar zitten we nog steeds, hoewel er nu weer een verbreding van de discussie lijkt plaats te vinden naar onder meer grondstoffen en biodiversiteit.¹ Terwijl eerdere concrete milieuproblemen binnen een tijdsbestek van een aantal jaren aangepakt en verminderd konden worden, lijken klimaatverandering en daarmee samenhangende milieuproblemen hardnekkig. Het lukt maar niet om mondiaal en ook in afzonderlijke landen een effectieve aanpak hiervan te organiseren. De samenhangen met ontwikkeling, geopolitiek en bestaande belangen binnen landen zijn te ingewikkeld voor een paar simpele technische ingrepen en afspraken.

De vraag is dan ook of er niet sprake is van een algemene en dieperliggende 'mondiale systeemcrisis', die aangepakt moet worden om tot oplossingen voor deze vraagstukken te komen. Moeten onze maatschappij en

economie de komende jaren soms helemaal op de schop om een echte 'duurzame ontwikkeling' te bereiken, die onze milieuproblemen oplost en die tegelijkertijd ruimte laat voor het streven naar werk, inkomen, een rechtvaardiger inkomensverdeling en meer welzijn voor iedereen nu en in de toekomst?

Uitgeverij Jan van Arkel bouwt al jaren aan een oeuvre dat zich op veel uiteenlopende manieren bezighoudt met dit soort vragen. Tijd daarom voor een steekproef van tien boeken uit deze collectie, die ieder vanuit een eigen gezichtspunt verschillende dimensies van de veronderstelde systeemcrisis belichten.

Oorzaken en oplossingen van de ecologische systeemcrisis

De hier bekeken selectie van boeken van uitgeverij Van Arkel is divers. Deels zijn het vertalingen van eerder in het Engels verschenen bestsellers in de milieuliteratuur, deels origineel in het Nederlands uitgegeven boeken. Er zijn daarom veel verschillende indelingen en dwarsdoorsneden mogelijk om een vergelijking te maken. Eén van deze opties is te kijken naar de manier waarop de boeken met de veronderstelde crisis en mogelijke oplossingen omgaan. Staat een analyse van de veronderstelde problemen centraal of gaat het juist om de oplossingsmogelijkheden? En kijken ze vanuit een helikopterblik naar de wereld, of zoomen ze juist heel erg in op één mogelijke oplossing?

Op deze manier ingedeeld kijken drie van de boeken vooral vanuit een macro-perspectief naar de veronderstelde systeemcrisis. Verandering van ons huidige consumptiepatroon en anders denken over economische groei spelen daarin telkens een belangrijke rol. In *Welvaart zonder Groei* onderzoekt Tim Jackson onze fixatie op economische groei en stelt dat de manier waarop we daarmee thans omgaan, niet leidt tot meer welvaart, zoals dat in het verleden wel het geval was. Volgens Jackson moeten we een omslag maken naar een duurzame macro-economie, waarin niet langer consumptisme centraal staat, maar menselijke relaties en ontplooiing op de lange termijn de hoofdrol spelen. *Ten onder te boven* van Thomas Homer Dixon bouwt aan het idee dat een crisis niet verkeerd hoeft te zijn, omdat die

De tien besproken boeken uit de collectie-Van Arkel

- * Tim Jackson, *Welvaart zonder groei – economie voor een eindige planeet*, 2010 (Vertaling van Tim Jackson, *Prosperity without growth*, Earthscan, 2009/2010).
- * Bram van de Klundert, *Verlangen goed te leven*, 2008.
- * Thomas Homer-Dixon, *Ten onder te boven – Catastrofe, creativiteit en de vernieuwing van de beschaving*, 2009 (Vertaling van Thomas Homer-Dixon, *The upside of down – Catastrophe, creativity and the renewal of civilization*, Resource & Conflict Analysis Inc.)
- * Peter Driessen, Pieter Leroy, Wim van Vierssen (red.), *From Climate Change to Social Change – Perspectives on Science-Policy Interactions*, International Books, 2010.
- * Peter Tom Jones & Vicky De Meyere, *Terra Reversa – De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid*, 2009.
- * Dimitry Orlov, *De val van Amerika – Een vergelijking met de Sovjet-Unie*, 2011.
- * Rob Hopkins, *Het transitiehandboek – van olie-afhankelijkheid naar lokale veerkracht*, 2009 (Vertaling van Rob Hopkins, *The Transition Handbook*, Green Books, 2008/2009).
- * Ben Brangwyn & Rob Hopkins, *Basishandleiding Transition Towns – Hoe wordt je een transitiestad, dorp, streek, gemeenschap of zelfs eiland?*, 2009 (Vertaling van Ben Brangwyn & Rob Hopkins, *Transition Initiatives Primer*, 2009).
- * Fransje de Waard, *Tuinen van overvloed – Permacultuur als inspiratie voor een duurzaam leven op aarde*, 1996; 2e druk, 2011.
- * Derk Loorbach, *Transition Management – New Mode of Governance for Sustainable Development*, International Books, 2007.

ook kansen biedt voor wat hij 'catagenese' noemt: vernieuwing, het herwinnen van veerkracht en het opnieuw ijken van waarden. Daar sluiten ook titel en inhoud van de publicatie van Tom Jones & Vicky De Meyere nauw bij aan: In *Terra Reversa* beschrijven zij bouwstenen voor duurzaamheidstransities en analyseren ze wat die kunnen betekenen op het gebied van mobiliteit, voeding, toerisme en bouwen en wonen. Het overbruggen van de zogenoemde 'attitude-gedragsskloof' – waarbij we misschien wel een positieve houding hebben ten opzichte van duurzaamheid, maar ons er niet naar gedragen – is een van de kernpunten van het boek.

Een variant van deze macro-blik, die zich vooral richt op de Verenigde Staten, is het boek van Dimitri Orlov. In *De val van Amerika* stelt hij dat de Verenigde Staten eenzelfde soort ineenstorting te wachten staat als de Sovjetunie in de jaren negentig. Aanleiding daarvoor zijn volgens Orlov vooral het uit de hand lopen van energieproblemen, waartegen de Verenigde Staten niet bestand zullen zijn. Het resultaat na de ineenstorting zal een rauwe samenleving zijn, met veel rafelranden, waarvoor Orlov overlevingstips biedt aan de hand van de parallel met de Sovjetunie.

Terwijl in de hierboven genoemde boeken vooral beschrijving en analyse van de crisis centraal staan en oplossingen nog vrij algemeen blijven, zijn er ook boeken in de collectie-Van Arkel die in meer detail ingaan op oplossingsmogelijkheden. Eén daarvan richt zich daarbij op het beheersen van het proces van de overgang van systeemcrisis naar een duurzame situatie. In *Transition Management* schetst Derk Loorbach nauwgezet een methode voor het richting geven aan een dergelijke transitie naar duurzaamheid. Dit 'Transitiemanagement',

waarvan de Rotterdamse hoogleraar Jan Rotmans een van de grondleggers is, heeft de afgelopen tien jaar veel invloed gehad op de Nederlandse bestuurspraktijk. Maar het optimisme over de maakbaarheid van de transitie naar duurzaamheid die Loorbachs boek nog uitstraalt, is vanuit de huidige situatie bezien in de praktijk niet waargemaakt.² Op zijn laatst sinds de regering-Rutte, die alle verwijzingen naar transitiemanagement afschafte, zijn het begrip en de geschetste methode in Den Haag op hun retour.

Driessen, Leroy en Van Vierssen gaan in *From Climate Change to Social Change* in detail in op de rol van één actor in de transitie naar duurzaamheid: de wetenschap. Klimaatverandering, en de verwevenheid tussen het wetenschappelijke klimaatpanel IPCC en de beleidsmatige discussie over klimaat in de UNFCCC (United Nations Framework Convention on Climate Change) laten volgens hen zien dat er een andere relatie tussen wetenschap en beleid nodig is om tot een oplossing van onze huidige milieuproblemen te komen. Verscheidene essays schetsen ideeën over een grotere maatschappelijke betrokkenheid van wetenschappelijk onderzoekers en het betrekken van niet-wetenschappers bij de discussie over mogelijke consequenties van wetenschappelijk onderzoek. De wetenschap moet volgens hen transparanter worden, zich meer betrokken voelen bij maatschappelijke uitkomsten en beter leren omgaan met onzekerheden die eigen zijn aan het onderzoek naar duurzaamheid. Ook hier zit een actueel kantje aan, want geconstateerde fouten en overdrijvingen in de IPCC-rapporten leidden het afgelopen jaar tot herziene richtlijnen voor toekomstige publicaties.

Een heel andere benadering bieden Rob Hopkins in het *Transitiehandboek* en Ben Brangwyn & Rob Hopkins in de *Basishandleiding Transition Towns*. In deze boeken wordt één specifieke aanpak van de crisis bepleit, namelijk het oprichten van lokale gemeenschappen die streven naar meer duurzaamheid dichtbij huis. Het vormen van een netwerk tussen deze lokale gemeenschappen kan dan vervolgens leiden tot een brede verandering van onderop op mondiaal niveau. De boeken van Brangwyn en Hopkins hebben in Groot-Britannië en in sommige andere landen al geleid tot het toepassen van de beschreven aanpak in een aantal steden. Samen hebben deze steden ook al met elkaar een netwerk van *Transition Towns* gevormd.³

Achter de *Transition Towns* gaat een al langer bestaande stroming schuil, die haar inspiratie vindt in de ecologie. Deze 'permacultuur' wordt in *Tuinen van Overvloed* van Fransje de Waard beschreven. Aan de hand van het ecosysteem van een boom, met wortels, stam, takken, bladeren, vruchten en het zaad, beschrijft De Waard de volgens haar gewenste richting van ontwikkeling van onze maatschappij naar een permacultuur, waarin ecologische basisprincipes, zoals meervoudige relaties tussen elementen, kringlopen van energie en de menselijke maat de kern voor nieuwe maatschappelijke verhoudingen moeten vormen.

Het laatste gelezen boek dat *oplossingsmogelijkheden* voor duurzaamheid wil bieden, is *Het verlangen goed te leven* van Bram van de Klundert. Hierin geeft de auteur aan hoe utopieën in het verleden gebruikt zijn als uitweg uit al dan niet vermeende crisissituaties en probeert hij daaruit lessen te trekken voor duurzaamheid. Hij leunt daarbij onder meer op een eerder verschenen publicatie van de Nederlandse filosoof Hans Achterhuis over utopieën.⁴ Hoewel alle in de praktijk gerealiseerde utopieën in het verleden volledig zijn ontspoord en een duurzame ontwikkeling vooral stapsgewijs moet plaatsvinden, kan er wat hem betreft toch geleerd worden uit het utopische gedachtengoed – zolang de utopie op zich zelf maar geen absoluut einddoel wordt.

Wie moet het doen?

Een tweede manier om de collectie-Van Arkel te bekijken, is via de vraag naar wie actie moet ondernemen. In alle verscheidenheid blijkt de bonte verzameling bekeken boeken dan toch iets gemeenschappelijk te hebben: ze zijn het er alle over eens dat de situatie niet op haar beloop mag worden gelaten en dat er 'iets' gedaan moet worden door 'iemand', en soms door diverse groepen actoren.

De direct aangesproken groep in de meeste boeken zijn *burgers*, individueel of als gemeenschap. Ze moeten af van hun consumentisme, en andere waarden, zoals

familiezin en vriendschap, voorop gaan stellen (Jones & De Meyere). Ze moeten met hun burens en wijkgenoten aan de slag, evenementen gaan organiseren, gaan nadenken over de filosofische principes achter permacultuur (Brangwyn & Hopkins, De Waard). Ze moeten welvaart voorop gaan stellen en leren dat dit iets anders is dan economische groei (Jackson). Of ze moeten leren te overleven in een ongestructureerde maatschappij als de crisis eenmaal heeft toegeslagen (Orlov). Lang niet simpel allemaal, maar volgens de auteurs zijn dit mentaliteitsveranderingen die absoluut noodzakelijk zijn voor een toekomstige duurzame ontwikkeling.

De tweede partij die in veel boeken iets moet doen, is de *nationale overheid*. Na de primaire verantwoordelijkheid van burgers zelf is de staat aan zet om gemeenschappelijke en lange-termijnbelangen te garanderen. Dat past volgens veel auteurs niet goed bij de neoliberale marktvisies gericht op economische groei die nu in veel landen domineren. De staat is wat dat betreft in conflict met zichzelf, zo betoogt bijvoorbeeld Jackson, door aan de ene kant economische groei na te jagen en aan de andere kant zich geroepen te voelen in te grijpen om het algemeen belang te beschermen tegen de aanslagen van de markt. Jackson gaat ook het verst in concrete maatregelen die de overheid zou moeten nemen: het veranderen van nationale rekeningen door welvaart naast economische groei te meten, grondstoffen- en emissieplafonds, reductiedoelstellingen, verschuiving van belasting naar grondstoffen en afvalstoffen, arbeidsduurverkortingen en sterkere regulering van commerciële media om burgers te beschermen tegen de cultuur van het consumentisme.

Driessen et al. richten zich op de *wetenschap*. Daarvan moet de rol veranderen om bij te kunnen dragen aan het proces in de richting van een duurzame ontwikkeling. Maar het definiëren van die rol blijkt lastig, want kan de wetenschap wel enerzijds waardevrij opereren en anderzijds bijdragen aan een proces waarvan misschien wel de fundamentele richting op wereldschaal gesteund wordt, maar zeker niet de uitwerking in de praktijk?

Multilaterale organisaties moeten soms ook het een en ander doen volgens de gelezen duurzaamheidswerken, al blijft de rol van geopolitiek bij het ondersteunen of juist dwarsbomen van aspiraties naar mondiale duurzaamheid opvallend onderbelicht. Homer-Dixon noemt Saoedi-Arabië, Pakistan en China als voornaamste potentiële dwarsliggers. Gebrek aan democratie of legitimiteit van het nationale regime, overbevolking, rijkdom in combinatie met armoede en olie als nationale hulpbron – of juist het gebrek daaraan – zijn in zijn analyse doorslaggevend factoren die internationale samenwerking voor meer duurzaamheid kunnen

verhinderen. Opvallende nieuwe taken voor multilaterale organisaties waarvoor Van de Klundert pleit, zijn het actiever uitdragen van *best practices* van duurzame gemeenschappen, het stimuleren van een 'Charter voor Compassion' door leiders van de grote monotheïstische godsdiensten en het bevorderen van mondiale solidariteitsacties via het internet.

Opvallend is ten slotte ook dat *bedrijven* relatief weinig voorkomen in de gelezen werken, behalve misschien bij Loorbach. Bij deze auteur is het stimuleren van innovatie door bedrijven het achterliggende motief van een gedetailleerd beschreven patroon van transitie-arena's, niches, regimes en landschappen, die uiteindelijk de overheid zien als belangrijkste aanjager van duurzaamheid. Bij de andere auteurs staat uitdrukkelijk of stilzwijgend vooral de voorkeur voor het lokale voorop, ook in de benadering van het bedrijfsleven, waarbij er weinig tot geen plaats lijkt voor bijvoorbeeld *multinationals*. Terug naar de buurtwinkels en diensten die verankerd zijn in lokale gemeenschappen, is hun motto.

De maakbaarheid van duurzaamheid

Sommige boeken uit de collectie-Van Arkel zijn leesbaar als actiepamflet, andere zijn meer wetenschappelijk van aard. Ze kunnen soms irriteren door hun vaagheid of door hun wel erg eenzijdig propageren van één bepaalde oplossing. Zo is Homer-Dixon uiteindelijk niet duidelijk: wil hij nu een crisis vermijden door meer veerkracht en open-bronmodellen van kennis, of moet die crisis er juist wél komen om het herrijzen van de samenleving als een phoenix uit zijn as via de bepleite 'catagenese' mogelijk te maken? En hoe realistisch is het te verwachten dat we allemaal weer boer of moestuinier worden om opnieuw in contact te komen met de bodem als ons waardevolste erfgoed, zoals De Waard lijkt te suggereren? Hebben we daar met negen miljard mensen in de toekomst wel ruimte voor?

Geen van de boeken geeft bovendien een omvattend en overtuigend overzicht van gewenste handelingsperspectieven voor de verschillende partijen op weg naar een duurzame ontwikkeling en de interacties daartussen. Het dichtst bij komen nog Jackson en Van de Klundert. Maar bij Jackson ontbreekt een analyse van geopolitieke belangen die roet in het eten kunnen gooien op weg naar duurzaamheid en hij gaat ook nauwelijks in op de rol van het bedrijfsleven, behalve dan dat het boek een duidelijke voorkeur lijkt te hebben voor het lokale midden- en kleinbedrijf. Van de Klundert geeft een aardig beeld van handelingsopties voor de diverse actoren, maar blijft uiteindelijk toch vaag over hoe het proces er als totaal uit kan zien. Het geloof in *piecemeal engineering*, het respecteren van pluriformiteit en de hoop op gedeelde waarden zijn uiteindelijk toch

net iets te weinig om een beeld te vormen van hoe een duurzame ontwikkeling in de toekomst vorm kan krijgen.

Toch is de collectie-Van Arkel interessant. De meerwaarde zit vooral in de vergelijking van de boeken. Dan blijkt meteen waar de gaten zitten en welke vragen nog beantwoord moeten worden. Twee van de meest fundamentele vragen die overblijven bij die vergelijking, zijn die naar de *maakbaarheid van duurzaamheid* en naar het zwaartepunt van oplossingsrichtingen. Is het proces naar duurzaamheid uiteindelijk beheersbaar en opdeelbaar in kleine en geordende stappen, of is een crisis onvermijdelijk, om daarna uiteindelijk het geheel op een goede manier in elkaar te kunnen zetten? En waar moet het *zwaartepunt van oplossingen* liggen, als verbetering van de techniek alleen onvoldoende is? Weg van het consumentisme en herbezinning op fundamentele waarden, een heroriëntatie van de overheid op welvaart in plaats van op economische groei, het verder stimuleren van innovatie door het bedrijfsleven, actie van onderop vanuit lokale gemeenschappen?

Ook op het meer praktische vlak blijven er voldoende vragen over. De meeste van de gelezen boeken schetsen een heel somber beeld van de crisis waarin we ons thans bevinden, maar – op Orlov na – zijn ze uiteindelijk allemaal positief over de mogelijkheid om tot oplossingen te komen. Daarbij zal op grote of op kleine schaal geëxperimenteerd moeten worden. Maar hoe zorg je bijvoorbeeld voor systeemgrenzen die aan de ene kant een beschermde omgeving creëren waarbinnen veranderingen kunnen plaatsvinden, maar die toch voldoende doorlaatbaar en zodanig op de buitenwereld afgestemd zijn, dat ze op een later tijdstip opgeschaald en zo nodig bijgesteld kunnen worden? Of hoe zorg je in het proces tussen bestaande en gewenste situatie dat gevestigde belangen worden meegenomen en bijgebogen op zo'n manier, dat ze geen struikelblok meer zijn voor veranderingen? Daar mogen nog wel wat boeken over geschreven worden in de toekomst. Jan van Arkel kan nog wel even doorbouwen aan zijn oeuvre.

Dr Stephan Slingerland werkt als consultant by Ecorys Nederland BV.

Noten

- 1 Zie o.a. Johan Rockström et al, 'A safe operating space for humanity', in: *Nature*, 24 september 2009, blz. 461, 472-475.
- 2 Zie ook Jan Rotmans, *Staat van de energietransitie in Nederland*, 2011 (<http://janrotmans.blogspot.com/2011/08/staat-van-de-energietransitie-in.html>).
- 3 <http://www.transitionnetwork.org/>
- 4 Hans Achterhuis, *De erfenis van de utopie*, Amsterdam: Ambo, 1998.

Vredesproces van binnenuit: jonge Palestijnse vluchtelingen over slachtofferschap en politieke macht

De vooruitzichten voor een 'twee-statenoplossing' van het Israëlisch-Palestijns conflict zijn slecht. De internationale gemeenschap lijkt niet bij wille, en evenmin bij machte, om de rechtse regering-Netanyahu en de labiele Palestijnse autoriteiten tot overeenstemming te bewegen.¹ De doorsnee Israëlische burger is moe van de discussie en sluit zich ervoor af, terwijl de Palestijnen alle hoop lijken te hebben verloren.²

Het gebrek aan hoop is in het bijzonder karakteristiek voor Palestijnse vluchtelingen van de generatie die opgroeide tijdens de zeer gewelddadige tweede intifada. Dit artikel is gebaseerd op onderzoek onder jonge mannen, *shebab* genaamd, uit een vluchtelingenkamp op de bezette Westelijke Jordanoever.³

Hun historisch referentiekader wordt gekenmerkt door geweld en destructie; hun heden wordt gekenmerkt door een politieke impasse. Zij concluderen dat zowel geweld als politiek tot niets heeft geleid. Een gevoel van toekomstloosheid is het resultaat en lijkt nu de essentie van hun identiteit als generatie, als vluchteling en als Palestijn. Deze identiteit geeft sturing aan hun politiek engagement.

Dit artikel analyseert het subjectieve perspectief. De subjectieve interpretatie van de toekomst vormt de basis van handelen voor lokale actoren in een gewelddadig conflict. Wanneer veiligheid op het spel staat, heeft het prioriteit deze in de toekomst te verzekeren, en overeenkomstig te handelen. In grootschalige gewapende conflicten draagt deze afweging per definitie een politieke lading.⁴

Wat nu als je zeker denkt te weten dat veiligheid geen optie is in de nabije toekomst, zoals het geval is onder de *shebab*? Hoe ziet hun politiek handelen er dan uit, en waarom?

Een antwoord op deze tweeledige vraag geeft inzicht in de toekomst van het vredesproces. Letterlijke veldnotities en interviewfragmenten onderbouwen dit inzicht.⁵

Murad (24) zegt: 'Er is geen toekomst [...]. Dingen kunnen zeer ernstig zijn, en daarna kalm voor drie jaar of zo. Maar dan, opeens, wordt het erger dan het al was.'

Basim (23) reageert: 'Op ieder willekeurig moment kun je worden beschoten vanaf de Israëlische militaire bases op de heuvels rondom het kamp, of van je bed worden gelicht zoals ze dat in 2007 bij mij deden. Wat voor toekomst kun je dan plannen? Ik heb simpelweg het gevoel dat er geen toekomst voor ons is, omdat wij het gevaar lopen te worden gedood.'

Slachtofferschap als politieke macht

Rami (19): 'Ze willen ons uit het land jagen, maar we blijven hier, dankzij ons geduld. [...] Ze hebben vrienden gedood, ze hebben familie gedood, om hun doel te bereiken, maar we blijven geduldig hier. We zijn in feite toch al dood.'

De *shebab* zien slachtofferschap als de keerzijde van kracht. Te midden van een alomtegenwoordigheid van dood en destructie is overleven, simpelweg in leven zijn, een teken van kracht. In hun ogen stelt deze kracht ze in staat zich te verzetten tegen wat zij zien als het doel van de bezetter: het verdrijven van de Palestijnen van de Westelijke Jordanoever.

Kracht schuilt dus in de devaluatie van het leven. De *shebab* cultiveren deze devaluatie in een poging betekenis te geven aan hun slachtofferschap. Zij keren de betekenis van slachtofferschap om in een bewuste poging een gevoel van kracht en politieke macht te verkrijgen. Hoe groter het gevoelde slachtofferschap, hoe sterker het gevoel van kracht en macht. Hoe dieper het geleden leed en hoe tastbaarder de dood, des te normaler zijn dood en destructie. Hoe minder gevaar er van de gruwelijkheden van oorlog uit gaat, hoe sterker de *shebab* zich voelen als opponent in een gewapend conflict.

Van de intimiteit van het eigen lichaam en de directe leefomgeving tot aan de abstractie van internationale politiek vinden de *shebab* dagelijks tastbaar bewijs voor hun slachtofferschap en de eindeloosheid van de bezetting. Zij delen dit bewijs onderling en bespreken het continu. Zij concluderen dat geweld en

politiek tot niets hebben geleid. Veerkracht, geduld en volharding is hun politieke troefkaart.

Een toekomst belichaamd

'Hier hebben ze mij neergeschoten, de kogel ging er hier in', zegt Sahl (23), wijzend naar het paarsige litteken op zijn schouder. 'Natuurlijk is er meer gebeurd, mishandeling bij de checkpoints en zo, weet je wel. [...] Maar, ze kunnen ons niet onderwerpen, de Palestijnen zijn sterk van binnen, ze hebben een sterk hart.'

Een tastbare herinnering aan fysiek leed is onafwendbaar bewijs van Palestijns slachtofferschap. Bovendien is de drager van de verwonding evenzo evident bewijs van Palestijnse veerkracht, lijdzaamheid en standvastigheid, simpelweg omdat hij nog in leven is en het kamp niet heeft verlaten. Littekens worden aan elkaar getoond en de *shebab* weten de precieze toedracht van ieder bewijstuk.

Sahl en Safiy (24) stellen de mannen achter de waterpijp aan mij voor. Sahl gebaart één van hen zijn broekspijp op te trekken. Een bruin-paars litteken van enkel tot knie wordt zichtbaar. 'Neergeschoten in de eerste intifada', zegt Safiy.

Hun lichamen zijn een politiek instrument. Een platform voor een boodschap van verzet, kracht en onwrikbaarheid. De boodschap is allereerst bedoeld voor groepsgenoten, maar de overtuiging van onoverwinnelijkheid die daaruit volgt, is wel degelijk een boodschap aan de bezetter.

De functie van het lichaam als politiek instrument is vierledig. De tastbaarheid van het gehavende lichaam maakt het opgeëiste slachtofferschap onweerlegbaar. Daarbij wordt de intimiteit van het lichaam als bewijs voor een diep lijden gezien. Het ondergaan van dit diepe lijden en desondanks toch in leven blijven sterkt de *shebab* in hun overtuiging dat ze 'een sterk hart hebben'. Ofwel, een intrinsieke kracht bezitten.

Bovendien, het gewonde individu vindt troost in de groep en dient op deze manier een sociale functie. Lijden wordt gemeenschappelijk herdacht, waarmee een gedeeld verleden, heden en toekomst worden benadrukt. Individueel slachtofferschap is dus collectief slachtofferschap en daarmee collectieve kracht.

Een toekomst besloten in materie

Kogelgaten en bomscherven in de muren verstoren de doorgaans rustige atmosfeer in het kamp met herinneringen aan de realiteit van oorlog. Ik loop met Rami over straat: 'Ons bloed zit hier in de grond', zegt hij.

Iedere hoek en iedere steen van het kamp dringt een historie van dood en destructie op. De vervallen materiële leefomgeving is de drager van een destructieve geschiedenis. Zij faciliteert herinneringen aan de afbraak van huis en haard. De herinnering wordt onderling gedeeld, verzacht en verafschuwd. In die vorm faciliteert materie ook een gedeeld bewustzijn van de toekomst.

Met de kreupele snoepverkoper aan mijn arm steek ik de smalle straat over. Drie meter tegenover zijn voordeur houdt hij staande. Hij gebaart dat de schade aan de muur hier, en die aan zijn been, het gevolg is van de bominslag van 2002. De snoepverkoper leest hardop de namen op het marmeren gedenkteken, dat is opgehangen tussen de roodgeverfde scherfinslagen. Vijf doden, dertig gewonden.

De nachtelijke bominslag van 2002, het hoogtepunt van de tweede intifada, staat in het geheugen van iedere kampbewoner gegrift, van jong tot oud. De bominslag wordt gecultiveerd. Door het gedenkteken en het rood schilderen van de schade wordt het leed van een tiental het collectieve leed van de zesduizend kampbewoners.

De *shebab* waren nog jong ten tijde van de tweede intifada. Maar, ieder van hen heeft levendige herinneringen aan deze jaren.

Sati was 11 toen in 2002 de bom viel. Hij herinnert zich: 'Je ging naar bed en werd wakker met het geluid van schoten en explosies. Dat was de levensnorm destijds. Omdat je regelmatig hoort dat familie of vrienden zijn omgekomen, ben je constant bezig met nieuws over de Israëliërs; of het leger in het kamp is; of ze weer weg zijn; of ze onderweg zijn.' Later zegt Kadeen (21): 'De ochtend na de bominslag was het chaos. [...] In het kamp was geen plaats om de doden te begraven en de gewonden konden we niet naar het ziekenhuis buiten het kamp brengen.'

Het zijn de scherfinslagen die de herinnering van de *shebab* in leven houden. Bovendien zijn de scherfinslagen tastbaar en onomstotelijk bewijs voor het geleden leed. Het maakt de herinnering tot realiteit. Rami

wordt herinnerd aan het bloed van familie en vrienden dat vloeide in de smalle straatjes van het kamp. Sati wordt herinnerd aan onzekerheid en onveiligheid. Kadeen herinnert zich de chaos, de doden en gewonden.

Materiële herinneringen zijn niet zomaar een melancholische bevestiging van het geleden leed. Integendeel, zij hebben een sociale functie, met harde consequenties. Geweld versterkt de relatie tussen mens en plaats.⁶ Iedere herinnering is verbonden aan een plaats, en mede daardoor wordt de herinnering collectief.⁷ Collectiviteit wordt versterkt wanneer de herinnering geweld betreft dat tegen de groep was gericht en dierbaren heeft weggenomen. Zij bevestigt een groepsidentiteit, een groepsbestemming en geeft zo richting aan politieke keuzen in de toekomst:

Afff (21) zegt: 'Ongeacht waar het leven ons brengt, we zullen nooit vergeten dat we Palestijnen zijn, dat we geboren zijn in deze rotzooi, waar vele mensen hun bloed en hun leven voor hebben gegeven. [...] Het zou een schande zijn als we niet volharden op hun weg, naar hun doel, tot een vrij Palestina.'

Slachtofferschap in internationale politiek noodzaakt volharding

'[Oost Jeruzalem] is een integraal en onlosmakelijk onderdeel van modern Jeruzalem. Iedereen weet dat deze wijken onderdeel van Israël zullen zijn onder elk mogelijk vredesakkoord,' zegt B. Netanyahu op een AIPAC-bijeenkomst,⁸ maart 2010, uitgezonden op televisie op de Westelijke Jordaanoever. Hillary Clinton bevestigt op deze gelegenheid Amerika's steun aan Israël: 'Voor president Obama, voor mij, en voor de gehele Amerikaanse regering, geldt dat onze steun aan Israël's veiligheid en toekomst staat als een huis.'⁹ Wanneer ik de televisie-uitzending bespreek met de shebab, zegt Murad: 'Zie je, ze zullen nooit stoppen.'

De shebab zijn over het algemeen verrassend goed op de hoogte van het vredesproces en de constante internationale politieke worsteling daaromtrent. Zij geloven echter dat noch internationale spelers noch hun eigen nationale politieke autoriteit in staat zijn de bezetting een halt toe te roepen. Vertrouwende op niemand anders dan zichzelf vallen zij terug op hun groepsidentiteit als onoverwinnelijk volhardende slachtoffers.

Voor Murad en de andere shebab zijn de uitspraken van Netanyahu en Clinton enkel een volgende episo-

de uit een lange geschiedenis van illegale landinname door Israël:

Malik (20): 'Het gebeurt iedere keer weer. Ze bezetten hier alles. Israël herhaalt de geschiedenis. In 1948, in 1967, in 2002, ik weet niet waarom, maar iedere keer doen ze hetzelfde. [...] Ze hebben geen enkele boodschap aan Amerika, of aan Europa.'

Het gevoel buitenspel te staan in het internationale politieke spel van reciprociteit lijkt het versterken van de eigen groep noodzakelijk te maken.¹⁰

Afff: 'Ruim zestig jaar geleden zeiden de VN dat wij het recht hebben terug te keren. [...] Maar tot nu toe heeft nog niemand iets gedaan om dat recht waar te maken. Zoals je ziet, rechtspleging wordt altijd door de machthebbers opgedrongen aan de machtelozen. De machtingen, zelfs als rechtspleging hen betreft, komen ermee weg de wet te breken. Daarom moeten de machtelozen altijd sterker proberen te zijn dan de machthebbers.'

Ook over het politieke leiderschap van hun Arabische bureaus koesteren de shebab geen illusies:

Bashshar (26): 'Tussen de Verenigde Staten, Israël en Europa bestaat een sterke relatie. Wij willen ook vrienden met hen zijn, maar dat de Israëli ons doden, betekent niks voor hen, noch voor de Arabische landen.' Sahl reageert: 'Op dit moment bekommert niemand zich om ons, niemand ziet ons. De beste oplossing zou zijn als wij hen allemaal zouden doden en zij ons.'

De perceptie van internationaal politiek isolement heeft dus dezelfde werking als het slachtofferschap dat de shebab in veel intiemere sfeer vinden. Ruim zestig jaar bezetting en internationaal vijandschap vormt voor de shebab namelijk het onweerlegbare bewijs voor hun onoverwinnelijke kracht. Een politieke macht waarop zij geduldig vertrouwen.

Thabit (18) tegen mij en zijn vriend Rami: 'Ze willen ons afmaken. [...] maar ze kunnen ons niet doden. We zijn vermoeid, maar we moeten geduldig zijn, en dit land niet verlaten.'

Ondermijnde oorlogslogica en het vredesproces

De subjectieve interpretatie door de *shebab* van politieke macht heeft werkelijke consequenties voor het vredesproces. Zij ondermijnt namelijk de oorlogslogica van de preventieve werking van dreiging. Leed, en daarmee dreiging, doen de *shebab* niet buigen voor bezetting. Integendeel, ze versterken volharding en verzet als resultaat van slachtofferschap en devaluatie van het leven.

Veerkrachtig geduld als verzetsdaad is echter geen actieve vorm van verzet tegen de bezetting. Betekent dit de succesvolle onderwerping van de Palestijnen na de tweede intifada? Zo ja, dan is het vredesproces enkel een hol en betekenisloos instrument om de *status quo* te behouden, en dus dood. De vraag is of de *status quo* acceptabel is. Als dat niet het geval is, zal het vredesproces de *shebab* moeten tonen dat zij niet enkel slachtoffer zijn, maar een gelijkwaardige partner in de zoektocht naar een eind aan de bezetting.

Gijs Verbossen (MSc) studeerde *cum laude* af als politiek antropoloog aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en ontving de NGIZ-scriptieprijs voor zijn afstudeerthesis. Hij begint als PhD kandidaat Internationale Betrekkingen aan een onderzoek naar de Arabische Lente.

Noten

- 1 International Crisis Group Midden-Oosten, 'The Emperor Has No Clothes: Palestinians and the End of the Peace Process', *rapport nr 122*, mei 2012.
- 2 Een voorbeeld van de verloren hoop onder de Palestijnse burgerbevolking is het uitblijven van massale publieke steunbetuigingen voor de hongerstaking onder Palestijnen in Israëlische detentie, die op 17 april werd ingezet en op 14 mei werd beëindigd.
- 3 Ten behoeve van anonimiteit is de naam van het vluchtelingenkamp niet ontsloten en zijn namen van personen gefingeerd.
- 4 C. Nordstrom, *Shadows of War: Violence, Power, and International Profiteering in the Twenty-First Century*, Berkeley: University of California Press, 2004.
- 5 Cursieve tekst zijn letterlijke veldnotities en interviewfragmenten, opgetekend tijdens veldonderzoek in 2010. Interviewfragmenten zijn vertaald uit het Arabisch.
- 6 M. Povrzanovic-Frykman, 'Violence and the Re-discovery of Place', in: *Ethnologia Europaea*, jrg. 32, nr. 2, 2002, blz. 69-88.
- 7 M. Halbwachs, *The Collective Memory*, New York: Harper Colophon, 1950.
- 8 Netanyahu sprak voor het AIPAC (American Israel Public Affairs Committee) dertien dagen na de aankondiging van 1.600 nieuwe huizen in bezet Oost-Jeruzalem. (<http://www.jpost.com/Israel/Article.aspx?id=171784>).
- 9 Bron: <http://www.jpost.com/International/Article.aspx?id=171540>
- 10 L. Malkki, *Purity and Exile: Violence, Memory, and National Cosmology among Hutu Refugees in Tanzania*, Chicago: Chicago University Press, 1995.

Een volgende generatie groeit op in de smalle straten van het vluchtelingenkamp

Foto: Gijs Verbossen

N.a.v. Farah Karimi, 'Ontwikkelingssamenwerking in een snel veranderende wereld: noodzaak van verbreding en politiek lef', in: *Internationale Spectator*, juni 2012, blz. 321-324.

Ontwikkelingssamenwerking: meer luisteren, minder opdringen

Laat ik allereerst dit onderstrepen: de oprechte zorg voor menselijke ontwikkeling die blijkt uit het opiniestuk van Farah Karimi waardeer ik niet alleen, ik deel die ook. Desalniettemin vind ik dat haar positie op een aantal punten tekortschiet, en dan nog wel juist op de punten waartoe zij, in haar titel al, oproept: oog hebben voor de grondige veranderingen in de wereld en de noodzaak van verbreding en politiek lef.

De strijd tegen onrecht en armoede, zegt Farah Karimi, is meer dan ooit een politieke strijd en daarom dient internationale samenwerking veel politiker te worden. Ik deel die mening – al zie ik echt geen reden voor die 'meer dan ooit' – maar ik wil er twee kritische bedenkingen aan vastknopen.

Beleidscoherentie voor ontwikkeling, een paard van Troje?

Ik kan mij helemaal achter de oproep scharen om eindelijk werk te maken van 'coherentie voor ontwikkeling', d.w.z. de zorg voor wereldomvattende duurzame ontwikkeling deel laten uitmaken van het overheidsbeleid in alle maatschappelijke velden. Effectieve stappen zetten in die richting is van vitaal belang. Maar we mogen niet uit het oog verliezen dat ook dit een politieke aangelegenheid is en dus een zaak van overleg en evenwicht tussen maatschappelijke groepen. Het buitenlands beleid, *in casu* het ontwikkelingsbeleid, van een land kan niet opgelegd worden vanuit één groep. 'Coherentie voor ontwikkeling' kan er alleen komen door middel van een breed maatschappelijk debat, een forum waarin overheid, academici,

politieke partijen, civiele samenleving, werknemers- en werkgeversorganisaties hun invloed kunnen laten gelden. Ik vrees dat mensen en organisaties die thans met internationale samenwerking bezig zijn, onvoldoende beseffen dat zo'n natiebreed debat een heel andere toon zal aanslaan dan wat ze gewend zijn en weleens tot voor hen pijnlijke besluiten zou kunnen komen. Ik denk namelijk dat het resulterende beleid er geheel anders uit zal zien dan wat goedmenende NGO-mensen op het oog hebben. De 'aid industry' – inderdaad, ontwikkelingshulp is helaas een bedrijfstak geworden – zou weleens uit haar beschermde silo kunnen worden gedreven.

Eigenlijk heeft wat onder de regering-Rutte gebeurde ons een eerste schets gegeven van wat ik bedoel. Ik hoop dat het niet cynisch klinkt, maar misschien is er in Nederland nooit méér coherentie geweest tussen ontwikkelingsbeleid en het beleid in andere maatschappelijke velden dan in die periode. Het was niet het soort beleid waar Farah Karimi – en ondergetekende – achter staan, maar men kan niet ontkennen dat er een duidelijke lijn in zat.

Ik wil niemand schrik aanjagen. De resultante van een coherentiedebat zal 'anders' zijn, maar het hoeft daarom niet 'rechts' te zijn. Ik denk, en hoop, dat zo'n debat de traditionele ontwikkelingshulp uit haar afzonderlijke *niche* zal halen, zelfs stap voor stap zal doen verdwijnen en gaandeweg zal vervangen door het creëren van samenwerkingsverbanden tussen gelijkwaardige partners (overheden, universiteiten, maatschappelijke groepen, bedrijven, enz.), die daar wederzijds – 'win-win'

– en voor de lange termijn belang in zien. Kortom: van ontwikkelingssamenwerking naar samenwerkingsontwikkeling.

Een leidende of een luisterende positie?

Nederland moet weer een leidende positie innemen in de internationale discussies rond ontwikkeling, zegt Farah Karimi. Ik vrees – en mijn vrees geldt uiteraard niet alleen voor Nederland, maar voor heel West-Europa – dat zij fundamentele ontwikkelingen over het hoofd ziet.

We zien dagelijks hoe het weinige wat er nog aan westerse economische en ideologische dominantie overbleef, van lieverlee weggeblazen wordt door de storm van de financiële en economische crisis. Een gidsland zijn? Vergeet het maar. Onze economische modellen hebben ons geen windeieren gelegd, maar de legkip is aan het eind van haar Latijn. Van 'Occupy' tot 'Tea Party', over meer of minder Keynes en meer of minder Hayek tot 'meer budgettaire discipline' versus 'meer stimulans' – het blijkt overduidelijk dat de consensus is verdwenen. Het Westen weet het niet meer. En dat ontgaat de rest van de wereld niet.

Dat is het wat bepalend is voor de positie van het Westen in de wereld, niet het niveau van onze officiële ontwikkelingshulp. Farah Karimi zegt dat het weghakken – wat een bevooroordeeld woord trouwens – van een deel van het hulpbudget schadelijk was voor de positie van Nederland in het buitenland. Dit is helaas een nauwelijks falsifieerbare bewering, maar ik heb er de sterkste twijfels over. Ik vrees dat ze is ingegeven door de 'aid

industry', die zowel in donorlanden als in partnerlanden opereert in de aparte silo van de ontwikkelingshulp, geneigd is het macro-effect van hulp te overschatten, alsmaar aandringt op meer hulp en het handhaven van de '0,7% van het BNI-norm' en de ogen sluit voor de negatieve effecten van de druk om al dat geld tijdig de deur uit te krijgen.

Ik zou daarom veeleer pleiten voor een luisterende in plaats van een leidende positie, bijvoorbeeld ook in het debat over wat na 2015 moet

gebeuren met een eventuele opvolger van de *Millennium Development Goals*. Die zijn hoofdzakelijk ingegeven door wat de westerse donoren toentertijd belangrijk vonden. Laat het nu maar eens anders zijn. Laat het Westen maar eens de mond houden en zich openstellen voor het vernuft en de zelfredzaamheid van de andere continenten. Een Westen dat even zwijgt en het oor neigt... dat zal pas onze positie versterken.

Marcus Leroy was tot zijn pensionering in maart 2011 een Belgisch diplomaat voor ontwikkelings-samenwerking. Hij bekleedde leidende posities in de Belgische OS in o.a. Rwanda, Indonesië, Congo, Zuidelijk Afrika en Vietnam, alsmede bij de Permanente Vertegenwoordiging van België bij de VN in New York.

Respons Karel Van Hoestenbergh

N.a.v. Stephen Ellis, 'Nigeria: corrupt, chaotisch, maar nog steeds Afrika's slapende reus', in: *Internationale Spectator*, themanummer over Afrika, mei 2012, blz. 250-252.

Dialogo over Nigeria

Het artikel van Stephen Ellis in het Afrika-nummer van de *Internationale Spectator* (mei 2012) is geschreven door een Afrika-expert die Nigeria kent. Het bevat zeer terechte opmerkingen over de plaag van corruptie die deze potentiële grote regionale mogendheid in Afrika belet om een echte voortrekkersrol te spelen. En tot besluit waarschuwt de auteur de lezer voor de gevolgen van een mogelijk uiteenvallen van het Nigeriaanse staatsverband.

Dit artikel roept een aantal kanttekeningen op, over corruptie en over het geweld in dit grote land. Eerst de *corruptie*. De kern van het betoog van Ellis is dat Nigeria zijn potentieel als opkomende grote regionale mogendheid (nog) niet verwezenlijkt, omdat corruptie niet wordt aangepakt. Misschien is het wel nuttig en nodig nader op de essentie van de grote corruptie in Nigeria in te gaan. De brede stroom van smeergelden en omkoperijen – die er wel degelijk is – vloeit wellicht niet alleen als een net van binnenlandse rivieren door

de vele staten (gewesten) van het land heen. Heeft deze stroom niet ook zijn oorsprong in vele buitenlandse zakelijke belangen? Hoe 'clean' zijn de Franse, Belgische en andere buitenlandse aankopers van olie? Tot hoever zijn buitenlandse aanbieders van uitrustingsgoederen en militair materieel aan Abuja bereid 'onder tafel te gaan'? Dit zijn onderzoeksvragen die een ander licht kunnen werpen op 'het probleem Nigeria'. Pas als de omvang van deze factor ook bekend is, kunnen de open wonden van het corrupte handelen van overheidsdienaren in Nigeria correct behandeld worden.

Een tweede kanttekening gaat over *geweld* en het mogelijk uiteenvallen van Nigeria. *Boko Haram* is een extremistisch islamitisch gevaar, dat terecht zeer gevaarlijk genoemd wordt. Maar misschien is de achtergrond ervan even complex als de achtergrond van de strijd van de milities in de Niger Delta. Extremisme laait vaak op daar waar achterstelling en armoede erg voelbaar zijn. Wat

zijn de overeenkomsten en verschillen tussen de Biafra-oorlog (1967-1970), de acties van de milities in de Niger Delta en de gewelddaden van *Boko Haram*? Waarom grijpen telkens weer groepen van jonge mannen naar geweld? Net zo goed als de Biafra-oorlog mede door buitenlandse inmenging mogelijk was, zo zijn de nieuwe hedendaagse bedreigingen, en in het bijzonder *Boko Haram*, ook sterk afhankelijk van buitenlandse inspiratie en steun. De armoede in de Delta, waar de milities vandaan komen, is zeer groot. De verwaarlozing van sommige gebieden in het hoge Noorden, waar *Boko Haram* wortelt, eveneens. Is het niet eerder wenselijk om daar dieper op in te gaan dan op de angst voor staatkundige splitsing?

Om allerlei redenen verwaarlozen de media Nigeria. Met een bevolking ongeveer zo talrijk als Duitsland, Frankrijk en België samen verdient het land veel meer aandacht. Krantenartikelen zijn haast allemaal negatief geladen, steunen op een kortstondig verblijf en waarnemingen

aan de oppervlakte: 'Nigeria wacht chaos' (*De Telegraaf*, 21 april 2007), 'Roofstaat Nigeria kiest hoofdman' (*NRC Handelsblad*, 16 april 2011), 'En de rijken eten voor miljoenen!' (*NRC Handelsblad*, 21 februari 2012). Ook dit blad, gericht op meer professionele lezers, is niet bang voor sterke titels als het om Nigeria gaat ('Nigeria: corrupt, chaotisch, maar nog steeds Afrika's slapende reus').

Tijdens een onderhoud op de EU Delegatie in Burkina Faso in 2010 over handelspolitiek in West-Afrika kwam de rol van Nigeria ter sprake. De EU-medewerker van dienst liet zich toen als volgt uit: 'Nigeria? Ik ken dat land niet. En ik hou er niet van.' Deze waar gebeurde anekdote illustreert dat Nigeria niet geliefd, maar ook niet bekend is. Toegegeven, Nigeria en Nigerianen begrijpen is niet altijd eenvoudig. Maar het is zeker mogelijk en volgens mij zeker nodig dat daar

meer werk van gemaakt wordt door een dialoog aan te gaan met de talrijke en groeiende groep bekwame, competente Nigerianen.

Daarom deze oproep. Is het niet tijd om een initiatief ten gunste van Nigeria te nemen in het kader van een nieuwe aanpak van internationale samenwerking? Positief ingestelde personen die nauw betrokken zijn bij universitaire opleidingen, bij industrie, energie en landbouw uit Nederland enerzijds en bekwame Nigerianen anderzijds zouden bij elkaar gebracht kunnen worden. Eventueel eerst virtueel via een nieuwe website of interactief platform 'Friends of Nigeria' bijvoorbeeld. Daarbij kan toegespitste aandacht voor actuele problemen aan de orde zijn. En die zijn er genoeg. De organisatie van het belastingsysteem in Nigeria, bijvoorbeeld. Of: wat is een verstandige benadering van terreur? Hoe zien Nigeria's industri-

ele mogelijkheden er uit, stroomafwaarts van de oliewinning? Wat is de toekomst van de Nigeriaanse filmindustrie? Het zijn maar een paar voorbeelden. Wanneer er eenmaal genoeg informatie-uitwisseling heeft plaatsgehad, zouden besloten en/of openbare bijeenkomsten kunnen worden belegd, die vervolgens de media bereiken. Eerder dan via ouderwetse ontwikkelingssamenwerking zou een wederzijds kennisoverleg met positief ingestelde Nigerianen zeer vruchtbaar kunnen zijn. Is er een geschikt podium voor?

Karel Van Hoestenbergh is verbonden aan de Kofi Annan Business School en werkt aan een boek over de West-Afrikaanse integratie.

Fundament voor een Wereldburger

Syrië, de Arabische lente, presidentsverkiezingen in de Verenigde Staten en de Eurocrisis zijn slechts een paar internationale thema's die dagelijks in het nieuws zijn. Heeft u ook meer behoefte aan achtergrond en analyse van deze actuele ontwikkelingen? De **Cursus Internationale Politiek** verbreedt en verdiept uw begrip hiervan, zodat u op niveau aan discussies kunt bijdragen en nieuwe ontwikkelingen beter in een context kunt plaatsen.

Voor wie: Iedereen die belangstelling heeft voor internationale betrekkingen. Het programma richt zich in het bijzonder op hen die naast hun baan of studie kennis willen maken met internationale vraagstukken en op partners van diegenen die internationale functies (gaan) bekleden.

Wat: In elf bijeenkomsten wordt een overzicht gegeven van de meest relevante spelers, thema's en ontwikkelingen in internationale betrekkingen. Onderwerpen die onder andere aan bod komen, zijn het buitenlandbeleid van China, Rusland en de Verenigde Staten; energievraagstukken; vredesmissies; ontwikkelingssamenwerking; en de EU in de wereld.

U volgt college en gaat in discussie met toonaangevende experts, onder wie specialisten van Clingendael, maar ook van Nederlandse universiteiten of andere organisaties. Sprekers in vorige cursussen waren onder meer Willem Post (Amerikadeskundige), Gen. Maj. Kees Homan (veiligheidsexpert) en prof. dr. Paul Hoebink (deskundige op het gebied van ontwikkelingssamenwerking).

Aan het einde van de Cursus Internationale Politiek bent u geheel op de hoogte van:

- de belangrijkste thema's, personen en organisaties in de internationale betrekkingen;
- de laatste trends en verhoudingen in de internationale politiek en diplomatie.

Wanneer: De cursus vindt plaats van 25 september tot en met 4 december 2012 en bestaat uit 11 bijeenkomsten op dinsdagen van 15:00 tot 17:45 uur.

Kosten en meer informatie: Het cursusgeld bedraagt € 595,00 per deelnemer (subsidieënten € 490,00). Ga naar www.clingendael.nl/courses voor meer informatie.

Sarah Palin als de grote zondebok in Republikeinse campagne

Titel: *Game Change*

Regie: Jay Roach

Script: Mark Halperin, John Heilemann, Danny Strong

Distributie: HBO

Jaar: 2012

Info: 118 minuten, kleur, gesproken in Engels

Beschikbaarheid: Te zien bij Amerikaanse betaalzender HBO; verschijnt later dit jaar op dvd en blu-ray

Barack Obama's verkiezing tot president van de Verenigde Staten van Amerika in november 2008 was geen van tevoren uitgemaakte zaak. Over de rumoerige campagne-strijd van de Democraten en Republikeinen doen journalisten John Heilemann en Mark Halperin verslag in hun in 2010 verschenen boek *Game Change: Obama and the Clintons, McCain and Palin, and the Race of a Lifetime*. Het boek is een smakelijke en goed leesbare verslaglegging van wat er zich achter de schermen binnen de campagneteams afspeelde; het grootste minpunt is het ontbreken van vrijwel elke vorm van bronvermelding. De auteurs claimen meer dan driehonderd interviews met meer dan tweehonderd verschillende personen te hebben afgelegd.¹ Het komt de betrouwbaarheid van het boek niet ten goede dat op geen enkele wijze wordt verklaard waar welke informatie vandaan komt. De titel *Game Change* slaat op de belangrijkste strategische beslissingen die door de kandidaten en hun campagneteams zijn gemaakt.

Waar het boek zich op beide campagneteams richt, heeft de hier te bespreken en dit nieuwe verkiezingsjaar verschenen film ervoor geopteerd louter de Republikeinse kant te belichten. Dat is redelijk uniek in

Hollywood, want de film vertelt immers het verhaal van een verliezer.

Daarmee is gelijk het grootste verschil tussen boek en film blootgelegd. De aandacht gaat geheel uit naar de campagne van John McCain (gespeeld door Ed Harris), vanaf het moment dat hij Sarah Palin (Julianne Moore) als zijn *running mate* verkiest. Het effect van die keuze wordt voor het merendeel genuanceerd gebracht. Er is zowel aandacht voor de enorme impuls die zij de campagne brengt – bijvoorbeeld haar goed ontvangen toespraak bij de *Republican National Convention* – als voor de negatieve aandacht wanneer Palin een aantal grote blunders bij tv-interviews begaat. Het campagne-team komt er ook niet ongeschonden van af. Om een '*dynamic moment*' in McCains campagne te creëren, begaat het de fout Palin niet genoeg op haar meest zwakke terrein, feitenkennis, te testen.

Aanvankelijk weet McCain dankzij Palins populariteit het gat in de peilingen met Obama te dichten. Wanneer Obama na de blunders van Palin begint uit te lopen, wordt gekozen voor een negatieve campagne gericht op Obama. McCain is daar zichtbaar ongemakkelijk onder, terwijl Palin, inmiddels gesteund door een sterke eigen achterban, de negatieve campagne aanvoert.

Campagneadviseurs Nicolle Wallace (Sarah Paulson) en Steve Schmidt (Woody Harrelson) hebben de taak het geheel tot een goed einde te brengen.

Wallace en Schmidt hebben beiden hun instemming uitgesproken met de wijze waarop de Republikeinse campagne in de film is weergegeven. Dat doet vermoeden dat zij wellicht de twee voornaamste bronnen van de journalisten waren. McCain en Palin hebben geweigerd het boek te lezen en de film te zien, en ze hebben zich juist van de weergegeven versie gedistantieerd.² Van Palin is dat goed te begrijpen. Levensrecht door Julianne Moore vertolkt, wordt ze eerst naar voren gebracht als een sympathieke politica, die halverwege de film ten onder gaat aan de politieke druk en transformeert tot een gehaaide tante, die als dieptepunt aan het einde van de film haar eigen afscheidsrede wil voeren. Dit zou voor een kandidaat-vicepresident een unicum zijn geweest.³

McCain wordt daarentegen uiterst sympathiek vertolkt door Ed Harris. Bijvoorbeeld wanneer hij afstand neemt van de negatieve campagne en een oude vrouw probeert te overtuigen van het feit dat Obama echt geen Arabier is, maar een: 'decent family man, a citizen,

that I just happen to have disagreements with on fundamental issues, and that's what this campaign is all about.' Het is tekenend voor McCain dat hij nooit afstand van Palin heeft genomen en, in tegenstelling tot in *Game Change*, nog altijd achter haar staat. De film heeft er daarmee overduidelijk voor gekozen Palin als de grote zondebok neer te zetten, waarbij deze visie wordt gesteund door het verhaal van campagneadviseurs Wallace en Schmidt.

Campagne-adviseur Steve Schmidt vormt de rode draad in de film, die wordt geopend en afgesloten met zijn befaamde interview bij *60 Minutes* (januari 2010), waarin hij afstand neemt van Palin en haar sterk bekritiseert. Hij mag Palin vertellen dat zij geen aparte afscheidspeech zal geven, in ferme taal die alleen maar achteraf geschreven kan zijn: 'This is how it has been done in every presidential election since the dawn of the Republic. You, Sarah Palin, will not change the importan-

ce of this proud, American, tradition.' Collega-adviseur Nicolle Wallace gaf aan dat de film 'true enough to make me squirm' was.⁴

Het is moeilijk te beoordelen hoe dicht de film de werkelijkheid benadert, zonder zelf bij de campagnebijeenkomsten te zijn geweest. Dat welbekende nagespeelde televisiescènes uit de campagnestrijd worden afgewisseld met echte televisiefragmenten, komt de beoogde authenticiteit ten goede. Daarbij komt dat het voor de direct betrokkenen, zoals Schmidt en Wallace, menselijk is een zondebok te zoeken. *Game Change* is daarmee even spectaculair als het boek, waarbij het aan de kijker blijft een kritische houding aan te nemen.

Drs Yuri van Hoef studeerde geschiedenis en theologie. Hij volgt thans de research-master *Modern History and International*

Relations aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Noten

- ¹ John Heilemann & Mark Halperin, *Game Change: Obama and the Clintons, McCain and Palin, and the Race of a Lifetime*, New York: HarperCollins, 2010.
- ² Dave Jamieson, '“Game Change”: John McCain Blasts Movie, Defends Sarah Palin', in: *The Huffington Post*, 11 maart 2012 (http://www.huffingtonpost.com/2012/03/11/game-change-mccain-palin_n_1337506.html).
- ³ Sarah PAC, een aan Palin verbonden *political action committee*, zette zelfs een video op YouTube om de film tegen te spreken. Zie: 'Game Change We Can Believe In' op YouTube.
- ⁴ 'Former Sarah Palin Adviser Says “Game Change” Was “True Enough to Make Me Squirm”', *ABC News*, 11 maart 2012 (<http://abcnews.go.com/blogs/politics/2012/03/former-sarah-palin-adviser-says-game-change-was-true-enough-to-make-me-squirm/>).

Een holistische visie op ontwikkelingsproblematiek

Jacques van Nederpelt

Een wereld apart, ontwikkelingslanden van uitsluiting naar participatie.

Assen: Koninklijke Van Gorcum, 2011; 304 blz.; € 41,-; ISBN: 978-90-232-4801-9

De vertrouwde wereldorde van *the West and the rest*, een uitdrukking die de tweedeling van de wereld tamelijk plastisch verbeeldt, wankelt. Er zijn immers naast de traditionele kerngebieden, bestaande uit Noord-Amerika en Europa, nieuwe kerngebieden tot ontplooiing gekomen. Bovendien is de aanduiding ontwikkelingsland niet meer zo'n solide begrip als 50 jaar geleden. Er werd al rekening gehouden met de NIC's (*Newly Industrialized Countries*) en nu worden de BRIC-landen (Brazilië, Rusland, India, China) en de MIKT-landen (Mexico, Indonesië, Zuid-Korea, Turkije) steeds belangrijker. Deze *global shift* die gaande is, wordt genadeloos blootgelegd door de hedendaagse economische crisis. Hierdoor zijn de eerste-wereldlanden niet zo zeker meer van hun 'ontwikkelde' status. Neem Griekenland of Portugal. Hun schuldenlast bezorgt heel Europa kopzorgen, evenals de extreem hoge (jeugd)werkloosheid. Zo illustreert de uittocht van Portugezen naar in het bijzonder Brazilië en Angola een postkoloniale rolwisseling. Optimisme vindt men nu vooral in de NIC's, BRIC en MIKT.

Jacques van Nederpelt start *Een wereld apart* ook positief: 'de teneur van deze nieuwe uitgave is optimistischer'. Want, zo redeneert hij, er is niet alleen maar kommer en kwel in de wereld. Landen ontwikkelen zich door uitsluiting om te buigen naar participatie. De auteur begint met het meten van deze ontwikkeling door een cijfermatig overzicht van landen te geven. Dit doet hij door

van landen o.a. het BNI, de koopkracht, inkomensongelijkheid (HDI), voedselzekerheid, *good governance* en de aanwezigheid van (gewapende) conflicten op te sommen. Deze informatie is zeker nuttig, hoewel enigszins voorspelbaar.

Vervolgens analyseert Van Nederpelt hoe landen economisch ontwikkeld zijn, en wel aan de hand van historische gebeurtenissen, zoals de agrarische revolutie, de opkomst van het handelskapitalisme – waar de MOL's (minst ontwikkelde landen) niet van hebben kunnen profiteren – de industriële revolutie en de ICT-revolutie. In de hedendaagse postindustriële maatschappij is de ontwikkeling van technologie en de dienstensector de belangrijkste verklaring voor economische groei. De NIC's, BRIC- en MIKT-landen zijn het levende voorbeeld hiervan en Van Nederpelt geeft 'Bangalore, India's technopolis' als voorbeeld om dit te illustreren.

Daaropvolgend dienen theorieën van invloedrijke denkers als inspiratiebron voor de auteur, zoals Keynes' theorie over vrije wereldhandel, Gunnar Myrdals *spread effects* en *backwash effects* en Wallersteins centrum-perifie wereldbeeld. De vijf ontwikkelingsfasen van W.W. Rostow worden uitgebreid beschreven en toegepast op de NIC's, die voor Van Nederpelt als bewijs gelden dat uitbanning van armoede goed mogelijk is.

Hierna concretiseert Van Nederpelt onderontwikkeling door beschrijvingen te geven van

leefsituaties van de plattelandsbevolking en *slum*-bewoners. In de MOL's komen kleine boeren niet uit een vicieuze cirkel van armoede. De auteur verklaart dit door hun niet-commerciële wijze van bestaan met slecht functionerende lokale markten, marktversturende praktijken zoals de westerse exportsubsidies en voedseldumping, uitbuiting door landheren en slechte toegang tot kredieten. Daarbij draagt Van Nederpelt een interessante recente ontwikkeling aan over voedselspeculaties op de effectenbeurzen die leiden tot stijgingen van voedselprijzen op lokale markten. Eveneens worden de private investeerders uit o.a. China, India en de Arabische Golfstaten genoemd, die in hun stijgende behoeften aan (bio)brandstoffen en voedsel willen voorzien. Dit doen zij door grond op te kopen in Afrikaanse landen, ten koste van de lokale bevolking. Van Nederpelt vraagt zich of dit de nieuwe *scramble for Africa* is, na het kolonialisme. Hij licht dit toe met een casus 'landroof in Ghana'.

Vervolgens wordt de lezer meegenomen naar de gevolgen voor ontwikkelingslanden in een 'globaliserende' wereldeconomie. Waar China zijn kansen heeft gegrepen, kunnen de MOL's de vicieuze cirkel van armoede niet doorbreken, omdat de export van grondstoffen een slechtere ruilvoet heeft dan arbeid en kapitaal. Hij concludeert dat daarvoor het liberaliseringsparadigma onder vuur is komen te staan.

Het boek wordt afgesloten met een chronologische beschrijving van ontwikkelingssamenwerking, waarin Nederland in de wereld altijd toonaangevend is geweest; desalniettemin speelt Van Nederpelt in op de mogelijke gevolgen van de huidige bezuinigingen. Zou Van Nederpelt een vooruitziende blik hebben gehad op de oproep van Bill Gates aan het Nederlandse kabinet, om niet te korten op ontwikkelingssamenwerking?

Van Nederpelts boek geeft een realistisch beeld van de status van ontwikkelde en ontwikkelingslanden, maar in hoeverre het boek een positief verhaal is over Afrikaanse landen en 'bananenrepublieken', valt te betwijfelen. Er wordt juist de nadruk gelegd op uitsluiting in plaats van participatie. De auteur schrijft: 'de vermindering van hardnekkige armoede in de wereld gaat grotendeels aan Afrika voorbij' en 'wat is er mis met dit [Afrika] continent?' Voorts: 'de armste landen worden als het ware leeggezogen en verder gemarginaliseerd door globalisering.' Het laatste wordt geïllustreerd door Tsjaad, waar olierijkdom geen ontwikkeling brengt, maar militari-

sering. Overigens is Van Nederpelt over de grote landen in Latijns-Amerika en Azië een stuk positiever, omdat daar de welvaart wel gestaag toeneemt.

Daarnaast kan de vraag gesteld worden of dit boek vernieuwend is. Van Nederpelt geeft in het voorwoord aan dat de doelgroep van het boek bestaat uit diegenen die het dagelijkse wereldnieuws met meer dan gemiddelde belangstelling volgen en geboeid zijn door gebeurtenissen in de Derde Wereld. Juist deze doelgroep – de al geïnformeerde lezer – vindt in dit boek eigenlijk niet echt iets nieuws. Niettemin, als studieboek voor het hoger onderwijs is het boek uiterst geschikt, omdat het in het Nederlands geschreven is. Een prettige tegenhanger voor de vele Engelstalige literatuur over dit onderwerp.

Aansprekend in *Een wereld apart* zijn de vele voorbeelden die de problematiek op een gedegen manier verhelderen. Bij het onderwerp 'globalisering' is de discussie 'in hoeverre de verantwoordelijkheid van Shell strekt in Nigeria' erg interessant. Een ander sprekend voorbeeld bij het

thema verstedelijking is 'Dhaka, de metropool in Bangladesh'. Als docent aardrijkskunde op een middelbare school kan ik bevestigen dat het boek hierdoor levendig wordt. Want voor een docent is er niets belangrijker dan theorie verduidelijken met voorbeelden uit de praktijk, wat altijd leidt tot inzicht. Hierin is dit boek zeker geslaagd. Concluderend, *Een wereld apart* is een prettig te lezen boek en biedt de lezer een holistische kijk op ontwikkelingsproblematiek.

Irene van den Bogaardt

Irene van den Bogaardt is docent aardrijkskunde op het Pieter Nieuwland College, een multiculturele havo / vwo school in Amsterdam. Zij behaalde een master International Development Studies en een 1e graads aardrijkskunde lesbevoegdheid aan de Universiteit Utrecht. Verder zet zij zich al jaren actief in voor onderwijsprojecten in Bolivia met de Stichting Ayni Bolivia Nederland.

Betekenis van de financiële crisis voor ontwikkelingslanden

Peter A.G. van Bergeijk, Arjan de Haan & Rolph van der Hoeven

The financial crisis and developing countries, A global multidisciplinary perspective.

Cheltenham: Edward Elgar, 2011; 352 blz.; £ 19,95 ; ISBN: 978-0-85793-520-5

Wij praten de hele dag over de gevolgen van de financiële crisis, maar wat betekent het voor mensen in ontwikkelingslanden? Dit boek geeft daarop een antwoord: in 18 hoofdstukken, geschreven door economen, antropologen, sociologen, geografen en activisten. Kortom, een bonte verzameling auteurs en onderwerpen, maar daardoor krijgt men wel inzicht in wat het betekent voor onderscheiden werelddelen, landen, groepen en seksen. Op zeer

uiteenlopende manieren worden de gevolgen voor een scala van landen en regio's geanalyseerd: Latijns-Amerika, het Midden-Oosten en Noord-Afrika, Oost-Europa, Zuid-Azië, India, China en Zuid-Afrika.

Sommige bijdragen zijn heel kwantitatief van aard (ze gebruiken bijvoorbeeld een economisch model) en andere heel kwalitatief. Zo worden de gevolgen van de crisis voor de arbeiders in de diamantslijpindustrie in Noordwest-India geanalyseerd.

Daarbij wordt geen enkel hard feit gepresenteerd en ik geloof ook niet dat die industrie werkelijk zo hard getroffen is. Hoogstens is er van een tijdelijke stagnatie sprake geweest en hebben de werkgevers dit gebruikt voor een zekere herstructurering met het oog op een kwalitatief beter product. Het hoofdstuk leest inderdaad als het verslag van een activistische Indiase feministe en het is als zodanig sympathiek, maar er wordt op geen enkele manier

een poging gedaan om het grotere plaatje te laten zien van een snel groeiende Indiase economie en een van Antwerpen naar Gujarat verplaatste diamantslijpsector. India heeft zich redelijk afgeschermd doordat het niet zoveel buitenlands kapitaal ontvangt. Net als bij de Aziatische crisis in 1997 prijst men zich gelukkig dat die *foreign direct investments* beperkt zijn, hoewel dat natuurlijk ook betekent dat ze niet zoveel van globalisering geprofiteerd hebben als bijvoorbeeld China.

Een van de betere hoofdstukken is dat van Karel Jansen. Hij schrijft over hoe Thailand van de Aziatische crisis van 1997 naar de financiële crisis van 2007 strompelt en vraagt zich af of er nu iets geleerd is. Dan hebben we het nog niet over de overstromingscrisis die Thailand in 2011 trof, want toen was dit voormalige redactielid van de *Internationale Spectator* helaas al overleden. Als een goed econoom wijst hij wel op de rol van de economische structuur van het land en hoe die structuur bepaalt of Thailand de volgende crisis aan kan. Jansen beperkt zich niet tot het vaststellen van de treurige gevolgen, maar hij analyseert ook de capaciteit van het land om met deze uitdaging om te gaan. Hij beperkt zijn probleemstelling tot wat Thailand kan leren van die reeks slechte jaren, te weten: 1997-1999 en 2008-2009. Door een aantal representatieve indicatoren van de economie te kiezen, komt een goed beeld te voorschijn van de manier waarop Thailand profiteerde van de globalisering, maar ook hoe het land weer in de problemen raakte en hoe het die nu aan zou moeten pakken.

Een dergelijk boek staat en valt bij het eerste en het laatste hoofdstuk dat de bijdragen in een perspectief plaatst. De redacteurs leggen in het eerste hoofdstuk uit dat de crisis het einde van een periode van *laissez faire*-kapitalisme markeert. Opkomende economieën zijn belangrijker geworden en China biedt een alternatief model voor economische

ontwikkeling, met een belangrijker rol voor de staat in het economisch proces. Het gaat er nu om: wat betekent de crisis voor het denken over ontwikkeling, voor de economische wetenschap, voor diverse regio's in de wereld en voor onze visie op de toekomst? Brengt deze crisis op wereldschaal het globaliseringproces in gevaar? Moeten we ons nu al voorbereiden op de volgende crisis?

Er wordt onderscheid gemaakt tussen allerlei manieren om de crisis te analyseren en in tijdvakken onder te verdelen. Maar het is vooral belangrijk op de transmissiemechanismen te letten. Is de crisis het gevolg van financiële stromen of heeft zij vooral te maken met het wegvallen van de vraag in het Westen, wat leidde tot verminderde productie in ontwikkelingslanden? Overtuigend wordt aangetoond dat de crisis vooral de mensen met lagere inkomens treft en dat het welzijn van vrouwen en kinderen wordt aangetast. De ongelijkheid neemt veelal toe en het is niet gemakkelijk op mondiaal niveau tot een gecoördineerde reactie op de crisis te komen.

In het laatste hoofdstuk schetst Rob Vos (UNDP en ISS) de toekomst voor de diverse werelddelen. Daarbij valt op dat hij op grond van een model dat wordt gebruikt door de Verenigde Naties, vanaf 2011 weer groei verwacht en voor alle regio's in dezelfde mate. China groeit het hardst, met 8,5% in 2015, gevolgd door India, Rusland, andere Aziatische landen en Latijns-Amerika. Allemaal groeien deze landen en regio's met meer dan 5%, terwijl Europa, Japan en de Verenigde Staten gemiddeld slechts met 3,4% groeien. Om die groei duurzaam te maken, zijn drie dingen nodig: een internationaal gecoördineerd beleid; de hervorming van het internationale monetaire systeem; en een duidelijke rol voor de G20.

In dit model gaan er nog meer banen naar het oosten. Globalisering heeft er al toe geleid dat van de 770.000 mensen die voor Apple

werken, slechts 10% in het westen woont en de rest in Zuid- en Oost-Azië. Die verhouding is heel anders in de automobiellindustrie, die zo'n belangrijke rol speelt bij het economisch herstel van Duitsland en de Verenigde Staten.

Dit boek stimuleert de lezer om na te denken over de vraag of globalisering te ver doorgeschoten is. Je kunt je afvragen of het nationale belang niet weer meer gewicht moet krijgen, zoals we bijvoorbeeld zien in Frankrijk. Tot nu toe was de redenering dat globalisering per definitie een win-winsituatie is, maar de vraag rijst nu of we in het Westen met alleen een geavanceerde dienstensector onze welvaart op peil kunnen houden. De uitdaging ligt erin zowel de armoede in de Derde Wereld uit te bannen als hier in het Westen een bepaalde levensstandaard overeind te houden. Dat probleem is nog niet opgelost, merken we in dit boek, want als de motor bij ons hapert, heeft dat weer enorme gevolgen voor arme mensen in de Derde Wereld.

Meine Pieter van Dijk

Meine Pieter van Dijk is verbonden aan Unesco-IHE en is hoogleraar stedelijk management in opkomende economieën in de Capaciteitsgroep toegepaste economie van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Dilemma's van Syrische minderheden

Maarten Zeegers

Wij zijn Arabieren. Portret van ondoordringbaar Syrië.

Amsterdam: Uitgeverij Podium B.V., 2012; 240 blz.; € 18,50; ISBN: 978-90-5759-521-9

Vrijheid van religie of politieke vrijheid?: het dilemma van Syrische minderheden in de Arabische revolutie.

Dat is waar het in feite om gaat in dit boek over een land dat op dramatische wijze de actualiteit beheerst.

Beelden van demonstraties en geweld in de Arabische wereld beheersen al anderhalf jaar de media. Sinds het uitbreken van de revoluties in Tunesië en Egypte liggen in de boekhandels stapels boeken van ooggetuigen, journalisten en anderen die een tijd in de regio verbleven. In april 2012 bracht ook Maarten Zeegers een boek uit over zijn ervaringen als student in Syrië. Zeegers studeerde Islamitisch recht aan de universiteit van Damascus toen hier in maart 2011 opstanden uitbraken en hij deed hierover verslag voor Nederlandse en Belgische media, tot hij enkele maanden later het land werd uitgezet.

Terwijl buitenlandse verslaggevers geen toegang kregen tot Syrië, bevond Zeegers zich middenin de revolutie. Het is daarom jammer dat het boek, ondanks de unieke positie van Zeegers, weinig vernieuwend is ten opzichte van andere boeken met persoonlijke ervaringen van westerlingen in het Midden-Oosten. De gebruikelijke onderwerpen komen aan bod: de islam, de positie van vrouwen, de positie van christenen, politieke onderdrukking, fatwa's, relaties en huwelijken binnen de islam. Er is bij Zeegers weinig aandacht voor de geopolitieke positie van Syrië in de explosieve regio en de passages die wél een blik werpen op de complexiteit van de Syrische samenleving, worden overschaduwd door verhalen over ruzies met zijn

hospita en zijn seksuele ervaringen met Syrische vrouwen.

Wat het boek van Zeegers wél de moeite waard maakt, is zijn heldere beschrijving van de positie van een aantal religieuze groeperingen in Syrië, zoals de soefi's en alawieten. Deze passages geven de lezer een inzicht in de ingewikkelde Syrische samenleving en daarmee ook in het moeizame verloop van de revolutie. Syrië is een religieus kruisvat. Driekwart van de bevolking is soennitisch, zo'n acht procent van de bevolking behoort tot één van de christelijke gemeenschappen en de rest bestaat uit sji'ieten en Druzen. De politieke elite bestaat voornamelijk uit alawieten, die ook het leger en de veiligheidsdiensten beheersen.

De alawieten vormen de grootste religieuze minderheid in Syrië en maken ruim tien procent van de bevolking uit. Officieel geldt de groepering als een afsplitsing van de sji'itische islam, maar er zijn maar weinig moslims die de alawieten ook echt als geloofsgenoten zien. Dit komt doordat de alawieten in Ali, de schoonzoon van de profeet Mohammed, de manifestatie van God zien. In de ogen van soennieten is dit heidens. Daarnaast heeft de geheimzinnigheid rondom het alawitische geloof ertoe geleid dat er onder soennieten erg veel wantrouwen bestaat jegens alawieten.

Toen de Fransen in 1920 van Syrië hun mandaatgebied maakten, probeerden zij de macht van de soennieten te verzwakken door de positie van minderheden te versterken. Na de militaire staatsgreep van 1963 door de seculiere Baath-partij en de staatsgreep in 1971, onder leiding van Hafez al-Assad, de op-

perbevelhebber van de luchtmacht en tevens een alawiet, werd de macht van de alawieten geconsolideerd. Hafez al-Assad benoemde alawieten uit zijn persoonlijke kring op belangrijke posities binnen de overheid, het officierenkorps en de veiligheidsdiensten en daarmee vormden alawieten de kern van het Syrische regime.

Het is jammer dat Zeegers hier geen verband legt met Libanon, Bahrein of Irak, landen waarin de staat werd gebruikt om de positie van religieuze minderheden te beschermen. De alawieten in Syrië vechten om de macht te behouden, net zoals de soennieten dit deden in Irak na de val van Saddam Hoessein. De strijd tussen alawieten en soennieten heeft zich intussen ook verbreid naar Libanon. Dit is het gevolg van de jarenlange invloed van het Syrische regime in Libanon en van de nauwe politieke en sektarische banden tussen de twee landen. In Bahrein demonstreert de sji'itische meerderheid juist tegen het soennitische regime.

Het autoritaire regime van Bashir al-Assad, die in 2000 zijn vader opvolgde, de seculiere uitgangspunten van de Baath-partij en de invloedrijke positie van de alawieten roepen grote weerstand op bij de conservatieve soennitische bevolking. Christenen en andere religieuze minderheden voelen zich daarentegen juist beschermd onder het bewind van Assad. Het is dan ook niet duidelijk hoe groot het percentage Syriërs is dat een ondergang van het Assad-regime steunt. Het bewind wordt door minderheidsgroepen gezien als buffer tegen een soennitische meerderheid. Dit gevoel

wordt bewust aangewakkerd door het regime. De minderheidsgroepen vrezen dat conservatieve islamitische partijen het voor het zeggen zullen krijgen in Syrië als het regime van Assad valt.

Het is moeilijk in te schatten wat de eventuele val van het bewind voor gevolgen heeft. Het zou kunnen zijn dat christenen versneld Syrië verlaten, zoals ook gebeurde in Irak na de val van Saddam Hoessein. Ook is de kans groot dat soennieten wraak zullen willen nemen op de alawitische bevolking vanwege haar loyaliteit aan het regime.

Tekenend voor het dilemma van de religieuze minderheden in Syrië, en tevens die van het Westen, is de beschrijving van een ontmoeting

tussen Zeegers en een Syrische jongen bij de vertoning van een film over vreedzame protestmarsen tegen het militaire bewind in Birma. De jongen fluistert dat hij hoopt dat men ook in Syrië zal durven opstaan tegen het repressieve regime. Als Zeegers hem vervolgens vraagt: 'Wat als de demonstranten in Syrië geen boeddhistische monniken blijken te zijn, maar conservatieve moslims', antwoordt de jongen: 'nee, dan natuurlijk niet.'

Zeegers' boek is vlot geschreven en vermakelijk. De auteur besluit zijn boek met de opmerking dat hij hoopt te hebben laten zien hoe complex de Arabische en islamitische wereld in elkaar zit. Hoewel Zeegers zeker interessante punten aanhaalt,

heeft hij deze doelstelling niet gehaald. Hij is er niet toe gekomen de positie van Syrië in de complexe politiek van het Midden-Oosten te analyseren. De relatie tussen Syrië en Libanon, Hezbollah en Iran wordt niet benoemd en interessante parallellen tussen de opstanden in Syrië en in de rest van de regio worden niet getrokken. Dit alles had het boek zeker naar een hoger niveau kunnen tillen.

Laura Adèr

Laura Adèr is training en research fellow bij het Instituut Clingendael.

Het lot van een Irakese bekeerling

Joseph Fadelle

Duur betaald. De strijd van een moslim die christen werd.

z.p.: Uitgeverij Lannoo, 2011; 224 blz.; € 19,99; ISBN: 978-90-209-9986-0

'Je ziekte, dat is Christus, en er is geen kruid tegen gewassen. Je zult er nooit van genezen...' Zo begint de autobiografie van Joseph Fadelle (pseudoniem). Het zijn de woorden van Karim, de oom van hoofdpersoon Mohammed al Moessaoui, een Irakese moslim die zich heeft bekeerd tot het christendom. Vlak erna schiet zijn oom hem neer. Voordat Fadelle onthult of Mohammed de schietpartij overleeft, vertelt hij eerst het verhaal van zijn bekering.

En dat begint in 1987. Al zeven jaar lang zijn Irak en Iran verscheurd in een bloedstollende oorlog, die honderdduizenden levens zou eisen. Ook de 23-jarige Mohammed wordt naar het front gestuurd, ondanks verwoede pogingen van zijn invloedrijke vader, het hoofd van de sji'itische Moessaoui-familie in Bagdad, om dit te voorkomen. Mohammed is de uitverkoren zoon

om zijn vader op te volgen, nadat zijn oudere broer was omgekomen door Iranese bombardementen. De jonge, verwende Mohammed komt terecht in een kampement achter het strijdgebied. Tot zijn schrik deelt hij een slaapvertrek met de twintig jaar oudere Massoed, een christen. Van jongs af aan is hem bijgebracht christenen te minachten. Het zijn 'onreine paria's [...] die drie goden aanbidden'. Ook tijdens het seculiere regime van Saddam Hoessein bevinden christenen zich in een achtergestelde positie. De soennitische minderheid, waarvan Hoessein onderdeel uitmaakt, heeft de macht in handen. Hoewel de sji'itische Mohammed dus ook nadelen ondervindt van het Ba'ath-regime, deelt hij de islamitische godsdienst. Christenen bungelen onderaan de maatschappelijke ladder.

Mohammed is dan ook van plan alles in het werk te stellen om een andere kamergenoot te krijgen, maar in plaats daarvan raakt hij bevriend met Massoed, die een stille, vriendelijke man blijkt. Zijn wil om van slaapvertrek te wisselen verandert al snel in de wil om Massoed te bekeren tot de islam. Hoewel zijn familie vooral naar buiten toe erg vroom is, een statuskwesitie, en Mohammed niet bijzonder geïnteresseerd is geweest in de koran, droomt hij van de eer die hij kan behalen als hij een christen zou kunnen bekeren. Massoed daagt hem echter uit eerst de koran eens grondig te bestuderen voordat hij hem de bijbel wil geven (Mohammed hoopt na het lezen van de bijbel Massoed te kunnen overhalen).

Vanaf dat moment verliest het boek alle objectiviteit aangaande geloofszaken. Vanzelfsprekend ontdekt

Mohammed een hoop nariigheid in de koran. Met weinig originaliteit – enkel de welbekende verzen over vrouwen worden aangehaald – beschrijft hij de liefdeloosheid van dit islamitische geschrift. Waarna hij met even weinig originaliteit en objectiviteit het oude en nieuwe testament de hemel in prijst. Voor de atheïstische lezer zijn deze passages, die in de rest van het boek in allerlei vormen terugkeren, een bron van vermoeden en subjectiviteit. Desalniettemin weet de schrijver door zijn vloeiende stijl en bijzondere verhaal toch ook deze lezer uit te nodigen verder te lezen. Want het schrijnende lot dat een moslim die zich tot het christendom bekeert, ten deel valt in Irak (en in vele islamitische landen), maakt zijn verhaal pijnlijk duidelijk.

Mohammed belijdt jarenlang zijn nieuwe geloof in het geheim. Zijn enige troost is de bekering van zijn vrouw, aan wie hij kort na zijn ontslag uit het leger wordt uitgehuwelijkt. Hij probeert toegang te krijgen tot de christelijke gemeenschap in Bagdad, met als uiteindelijk doel gedoopt te worden, maar de deuren blijven potdicht. Niet alleen de moslim die zich bekeert krijgt

de doodstraf. Ook degenen die hem hierbij helpen, lopen een groot risico. Pas na een aantal jaren weet hij via een christelijke winkelier de kleine gemeenschap binnen te komen. Het geluk is echter van korte duur. Zijn familie ontdekt zijn geheim en zijn vader zorgt ervoor dat hij in Abu Ghraib terecht komt. Toentertijd ook zeer berucht, als de gevangenis waar 'vijanden van het regime' gemarteld en vermoord werden door de Moeghabarat (geheime dienst).

Anderhalf jaar lang vallen Mohammed de meest uiteenlopende en verschrikkelijke martelingen ten deel, maar de namen opgeven van de christenen die hem geholpen hebben, weigert hij. Uiteindelijk mag hij terug naar zijn familie die Mohammed en zijn gezin nu zelf gevangen houdt, in de hoop dat hij terugkeert naar de islam en de schande die hij zijn familie heeft gebracht ongedaan maakt. Het zijn deze familiebanden, de contacten die Mohammed opnieuw legt in de kleine christelijke gemeenschap en zijn snel hierop volgende vlucht naar Amman die een interessant inzicht geven in het Irak van de jaren negentig. Het angstaanjagende regime van Saddam Hoessein is voelbaar in

elk aspect van zijn verhaal. De lezer zucht met Mohammed mee als hij via corruptie en maandenlange planning Jordanië weet binnen te rijden, na een zenuwslopende ontmoeting bij de douane. Maar ook de knellende familiebanden, waarin status en gezichtsverlies vaak meer bepalen dan vader- of moederliefde, worden in dit verhaal blootgelegd.

Of Mohammed (na zijn doop Joseph) de schietpartij in Amman overleeft, verradt de oorspronkelijke taal waarin het boek is geschreven (Frans), al aan het begin. De autobiografie van Fadelle werd in het katholieke Frankrijk gelijk een bestseller. In het nuchtere, protestantse Nederland ligt dat minder voor de hand. Toch is het boek zeker de moeite waard om inzicht te krijgen in het lot van islamitische bekeerlingen.

Zoë Papaikonomou

Drs Zoë Papaikonomou is hogeschooldocent Journalistiek en freelance journalist. Zij studeerde Geschiedenis en Arabisch aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Tom-Tom voor excursie naar grondpatroon van deze tijd

S.W. Couwenberg

Tijdsein, Peiling en perspectief van deze tijd.

Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2011; 287 blz; € 22,95; ISBN: 978-94-6153-090-5

Een tijdsein is een nauwkeurige weergave van de tijd, bijvoorbeeld via het piepje voorafgaand aan het radionieuws. Het tijdsein dat Couwenberg in zijn *Tijdsein, Peiling en perspectief van deze tijd* afgeeft, biedt de lezer inderdaad hetgeen gesuggereerd wordt. De verwachting van Couwenberg dat het grondpatroon van deze tijd in zijn boek wordt blootgelegd, wordt waarge-

maakt. De daarbij te beschouwen bouwstenen betreffen de belangrijkste veranderingsprocessen en ontwikkelingsproblemen, die de ontwikkelingsgang waarschijnlijk determineren tot een nieuwe ontwikkelingsfase in de geschiedenis van de moderniteit.

Couwenberg, aanknappend bij een stelling van de historicus Jan Romein, concludeert dat de belang-

stelling voor en kennis van het generale verband in de geschiedenis een bijzondere vorm van gespecialiseerde kennis is. De auteur is, in overeenstemming met de geduide stelling, een specialist inzake het generale: hij wijst aan de hand van zorgvuldig gekozen bakens de lezer een weg die tot meer begrip voor verleden en toekomst van de *moderniteit als nieuw beschavingstype* leidt.

In een historische terugblik wordt een samenvatting van moderniteit als nieuw beschavingstype gegeven, waarbij Europa als bakermat met tijdelijke westerse dominantie wordt behandeld. Als grote trends tijdens de eerste ontwikkelingsfase onderscheidt Couwenberg ideologische polarisatieprocessen met betrekking tot de grondslagen van de moderniteit, de industriële revolutie en koloniale expansieprocessen. Als medebepalers van het gezicht van het tweede ontwikkelingsstadium van de vorige eeuw noemt Couwenberg: dekolonisatie, Europese integratie, wereldproductie en -consumptie en de tweedeling tussen Noord en Zuid in demografisch opzicht.

De 20ste eeuw wordt gekarakteriseerd als de eeuw waarin het project van de moderniteit zowel in positieve als negatieve zin tot volle ontplooiing komt. Onder de kop 'Globalisering moderniteit in liberale zin als wereldwijde opdracht' komt het Amerikaanse universele roepingsbesef inzake verspreiding van vrijheid en democratie ter sprake. Hoewel economische motieven, in het bijzonder de kapitalistische behoefte aan mondiale expansie, voorop staan, noemt de auteur ook niet-economische factoren, zoals verbreiding van beginselen van westerse democratie, mensenrechten, ontwikkelingshulp, uitstraling van Amerikaanse massacultuur en *lifestyle*.

Deel 2 is gewijd aan 'identiteit van deze tijd'. Hier laat Couwenberg een tiental veranderingen, problemen en tendenties de revue passeren, zoals antiliberale doemscenario's, de digitale revolutie, de aanslagen van 9/11 als eigentijdse breuklijn, fragiele staten. Vertraagde aanpassing bij veranderingen, zowel nationaal als internationaal, alsook aspecten van de huidige tijdsbeleving. Het eigentijds gezicht van de huidige maatschappij ziet Couwenberg onder meer in het veranderend karakter van de uni-

versiteiten. 'Van kweekplaats van een creatieve en kritisch denkende intelligentsia worden zij steeds meer utilitaire instellingen en als zodanig geneigd hun onderwijs en onderzoek zo goed mogelijk af te stemmen op de behoeften van de samenleving, in het bijzonder van de markt.'

Ook het Amerika met een militair-industrieel complex, dat 'de grootste industrie ter wereld' is, wordt door Couwenberg kritisch gezien. Vooral als het gaat om het aanwenden van militaire macht, waarover in Europa een groeiende scepsis bestaat. Oorlog en geweld in deze tijd onderwerpt de auteur aan een herwaardering, waarbij zaken als Amerika's preventieve oorlog, de intrastatelijke oorlog en non-proliferatie aan de orde komen. Dat ontwikkelingen op het gebied van de mensenrechten – individuele *versus* groepsrechten, opvattingen in het Noorden *versus* die in het Zuiden en de bevordering van veiligheid *versus* schending van mensenrechten – niet aan de aandacht van Couwenberg ontsnappen, is welhaast vanzelfsprekend.

Ook aan veranderingsprocessen in nationaal verband is in *Tijdsein* geen gebrek. Couwenberg schetst de ontbinding van de oude banden en de opkomst van de zwevende (flex-)kiezer. Door het neopopulisme heeft de politieke strijd opnieuw een polariserende inslag gekregen. Ontideologisering, stijgend politiek cynisme en dalend politiek vertrouwen worden als veranderingsprocessen genoteerd. Het veranderde en veranderende politieke landschap in Nederland wordt aan een analyse onderworpen, waarbij een van Couwenbergs conclusies is dat het links-rechts-schema geontideologiseerd is en een tendens naar een meer integrerende denkwijze voor het postideologische tijdperk kenmerkend is.

De auteur gaat, schrijvend over 'genationaliseerd socialisme versus globaliserend kapitalisme', niet voorbij aan de mankementen van

het kapitalisme, zoals daar zijn de teugelloosheid van gedereguleerde financiële markten, hebzucht van topondernemers/managers en fraudes ten dienste van het grote graaien. Maar het is duidelijk dat de sociaal-democratie onvoldoende tegenspel kon bieden aan het mede door haar in stand gehouden kapitalisme: nationalisatie werd alleen ondernomen als een tijdelijke operatie om het kapitalisme – in tijden van crisis – te ondersteunen.

Een veranderingsproces op het grensgebied van nationale en internationale ontwikkeling betreft het te vroeg afschrijven van de nationale gedachte en de etnisch-culturele problematiek, die met de moderniteit als nieuw beschavingstype niet verdwenen zijn. De Franse, Duitse en Nederlandse identiteit komen vervolgens aan de orde, evenals het Israëlijsch-Palestijns conflict. De tweestatenoplossing voor dat conflict wordt door Couwenberg in een conflict waar recht en macht tegenover elkaar staan, steeds minder plausibel geacht. De Palestijnen zijn, naar zijn mening, 'het kind van een Europese rekening geworden die met de stichting van de staat Israël vereffend moest worden tegenover het eeuwenlang in Europa verneerde joodse volk'. Met een beschouwing over duurzame ontwikkeling als opgave van deze tijd beëindigt Couwenberg deel 2.

In deel 3 geeft hij aan hoezeer *moderniteit* in liberale zin na de overwinning in de Koude Oorlog opnieuw in onrustig vaarwater is gekomen, een vaarwater dat door premoderne opvattingen van orthodox gelovigen, de kloof tussen wetenschap en technologie enerzijds en de geestelijk-zedelijke ontwikkeling anderzijds, alsmede door de diverse crises van financieel-economische aard als onrustig gekarakteriseerd moet worden. Als antiliberale tegenkracht ontwaart de schrijver hernieuwde vormen van *modern autoritarisme*. Als verschijningsvormen daarvan ziet hij: het primaat van de

staat of natie, het primaat van een bepaalde religie, het primaat (de dictatuur) van het proletariaat en de communistische partij, alsmede het primaat/de heerschappij van de strijdkrachten. De auteur stelt de vraag aan de orde of er nog voldoende draagvlak bestaat voor westers-liberale universele pretenties.

Het modern autoritarisme op godsdienstige grondslag, evenals modern autoritarisme op seculiere grondslag, wordt aan een beschouwing onderworpen. Wat het laatste betreft, wordt China als meest opvallende exponent van modern autoritarisme en als rivaal van westers-liberale expansiedrang gepresenteerd. Een en ander culmineert in de vraag of de 21ste eeuw de eeuw van Azië wordt.

Als voorwaarden voor *liberale democratie als alternatief voor traditioneel en modern autoritarisme* noemt Couwenberg een liberaal-democratisch mensbeeld, politieke stabiliteit, een zelfbewuste middenklasse, welvaart en welvaartsspreiding en een liberaal-democratische ideologie. Het neo-liberalisme ontkomt overigens niet aan een kritische evaluatie. Zo wordt marktwerking als nieuw economisch dogma aan de schandpaal genageld. Couwenberg stelt dat 'evenals vorige toonaangevende elites, het de afgelopen jaren neoliberal geïnspireerde economische elites van ondernemers en managers geweest zijn, die tekenen van zelfoverschatting en arrogantie van de macht toonden' en 'het steeds roekelozer opererende superkapitalisme, met neoliberale elites als toegewijde dienaren, vijf van de zeven christelijke ondeugden tot maatschappelijke deugden transformeert, t.w. hebzucht, begeerte, onmatigheid, afgunst en hoogmoed.'

In een verhandeling over botsende mensbeelden in het moderne denken stelt Couwenberg autonomie en determinisme tegenover elkaar, evenals particulier en algemeen belang. Schrijvend over geschiedenis als bron van voortschrijdend

inzicht, sluit hij zich aan bij Barbara Tuchman, die als voorbeeld van menselijke domheid en dwaasheid het Amerikaanse optreden in Vietnam tijdens de Koude Oorlog noemt. Couwenberg voegt hier de Irak-oorlog, de oorlog in Afghanistan en het ontstaan van de kredietcrisis aan toe. De auteur is niet wars van scherpe kritiek op de liberale rechtsstaat. In dat kader noemt hij de steeds verdere uitholling van privacy, in het bijzonder waar het gaat om de antiterrorbestrijding, alsook schendingen van een eerlijk strafproces, van het folterverbod en het recht op leven. Ook de internationale rechtsorde krijgt in dezen een beurt: hier noemt Couwenberg de wijze waarop de staat Israël door middel van een politiek van voldongen feiten de ontwikkeling van een levensvatbare Palestijnse staat in de kiem probeert te smoren, alsmede het overwinnaarsrecht, waardoor de bombardementen op Hiroshima en Nagasaki en de bombardementen op Vietnam niet terecht zijn als misdrijven tegen de menselijkheid. Hetgeen eveneens geldt voor de oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid in de oorlog tegen het terrorisme.

Couwenberg besluit deel 3 met de constatering dat op het terrein van de toegepaste wetenschappen nog veel te verwachten valt. Hij wijst daarbij op de ontwikkeling van nieuwe technologieën als nano-, bio-, info- en cognotechnologieën. Zij bieden een nieuw maakbaarheids perspectief, 'waarin de mens – in het bijzonder zijn lichaam – niet langer ervaren wordt als een fatum, maar als een factum', als een bouw pakket, waaraan gesleuteld wordt om het functioneren te optimaliseren. De laatste zinnen van *Tijdsein* zijn gewijd aan een nieuw perspectief op de vergrijzingsproblematiek. Couwenberg is het kennelijk eens met de zienswijze waarin vergrijzing niet als een doom wordt ervaren maar als een zegen. De daarbij behorende veronderstelling is dat een gezonde levensduur aanzienlijk

verlengd kan worden. Een nieuw concept van de oudere mens kan zodoende gecreëerd worden, de zogenaamde 'novogeront', die tot hoge leeftijd actief blijft en als zodanig een nieuwe stap in de evolutie betekent.

Misschien mag gezegd worden dat Couwenberg een 'novogeront' *avant la lettre* is, die in zijn boek vanuit het verleden via het heden naar de toekomst een groot aantal gebeurtenissen en ontwikkelingen presenteert, waarbij hij veelal als neutrale gids optreedt. Wat niet wil zeggen dat hij zijn eigen mening onvermeld laat. *Tijdsein* is een wetenschappelijk verantwoorde Tom-Tom, die de reiziger een excursie biedt door de geschiedenis van deze tijd, langs de huidige stand van zaken naar een toekomstperspectief. Couwenbergs formuleringen gebieden een meedenken met de auteur, waardoor het lezen van *Tijdsein* een welhaast interactief gebeuren wordt. *Tijdsein* is een boek waarvoor het verkeerslicht op groen staat voor de lezer en op oranje als het om een uiteindelijke optimistische dan wel pessimistische visie gaat. Zeer aan te bevelen.

Leon Wecke

Dr Leon Wecke is politicoloog; hij was tot zijn pensionering verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Acht grote internationale denkers en filosofen over de staat van Europa

Wilberry Jakobs & Ida Overdijk

Wereldburgers. Grote Denkers over De Toekomst.

Rotterdam: Lemniscaat, 2012; 300 blz.; € 29,50; ISBN: 978-90-4770-357-0
(dvd van de Ikon-serie Lux: € 15,=)

Van enigermate succesvolle televisie-series wordt tegenwoordig een boek gemaakt en *vice versa*. Zo ook van de vierdelige Ikon-serie *Lux: Grote denkers over de Toekomst*. De serie werd begin 2010 uitgezonden door de Ikon en sleepte dat zelfde jaar de prestigieuze *Grand Award* van de Erasmus EuroMedia in de wacht, voor de bijdrage die de serie leverde aan de discussie over de Europese waarden en samenleving.

In zowel de serie als het boek wordt acht grote internationale denkers en filosofen gevraagd naar hun visie op de staat waarin Europa verkeert. Waar komt het gevoel van angst en onbehagen vandaan? Hoe staat dit in verband met globalisering en kosmopolitisme? En, belangrijker, welke invloed heeft dit op de toekomst van Europa?

In het boek *Wereldburgers. Grote denkers over de Toekomst* zijn de interviews met de denkers uit de serie op papier gezet. Deze interviews worden afgewisseld met mooie kleurenfoto's van invloedrijke gebeurtenissen en van personen uit de moderne geschiedenis, afkomstig uit de televisieserie.

De acht denkers worden ingeleid door rabbijn Soetendorp en de makers van de televisieserie, Wilberry Jakobs en Ida Overdijk. Gedichten, ontroerende citaten en korte biografieën van de grote denkers bereiden de lezer voor op de inhoud van de uitgebreide, interessante en scherpe interviews. De acht ondervraagden zelf hebben een soortgelijke visie op het onderwerp, maar opvallender nog is hun multiculturele achtergrond.

Zo komt de Franse politicoloog Dominique Moïsi uit een joodse familie, terwijl de filosoof Charley Taylor in een gemengd Frans-Canadees gezin in Québec opgroeide. De Britse opperrabbijn Jonathan Sacks had een Britse moeder en een Poolse vader, de Brits-Nederlandse hoogleraar mensenrechten Ian Buruma studeerde sinologie en japanologie, terwijl de Zuid-Afrikaanse dichteres Antjie Krog zich in diverse Afrikaanse culturen en in filosofie heeft gespecialiseerd. De onlangs overleden Nasr Abu Zayd verhuisde van Egypte naar Nederland vanwege doodsbedreigingen na zijn kritische lezing over de koran, de voorzitter van het *Islamic Congress Center*, Zainab Al-Suwaij, vluchtte voor Saddam Hoessein uit Irak naar de Verenigde Staten, terwijl filosofe Susan Neiman van de Verenigde Staten naar Duitsland emigreerde.

Zij zijn allen afkomstig uit gemengde gezinnen, opgegroeid in een land waarin zij tot een minderheid behoorden of een afwijkende godsdienst aanhingen. De grote denkers uit dit boek zijn werkelijke kosmopolieten en waarschijnlijk juist om die reden in staat om zo helder de huidige maatschappij te omschrijven.

Het feit dat de interviews voor de Lux-serie in 2009 zijn gemaakt en begin 2010 werden uitgezonden, wekt aanvankelijk een gevoel van clichématigheid op met betrekking tot de genoemde onderwerpen; de discussie gaat weer over individualisme, islam en angstgevoelens die gepaard gaan met nationalisme en identiteit, terwijl de ingrijpende ontwikkelingen in de Arabische wereld

en Europa na 2009 niet in beschouwing worden genomen.

Desalniettemin geven de Grote Denkers hun visie weer op de huidige situatie in de wereld en de toekomst in goed doordachte en tevens duidelijk geformuleerde antwoorden op de vragen van de interviewer. Allen zijn het erover eens dat het Westen (onterecht) kampt met angsten die globalisering en migratie meebrengen. Het welvarende leven en angst voor verandering leiden ertoe dat westerlingen zich aan de *status quo* en aan het vertrouwde willen blijven vasthouden, terwijl de wereld om hen heen razendsnel verandert. In het bijzonder in Europa overheerst wantrouwen tegenover de islam; niet omdat het een reële angst vormt, maar omdat de westerlingen deze godsdienst als een bedreiging van Europese waarden en verworvenheden beschouwen.

Volgens Moïsi is het probleem dat in Europa wel individuele hoop, maar ook collectieve angst heerst, terwijl er in de Verenigde Staten weliswaar individuele angst heerst, maar er tegelijkertijd collectieve hoop is. Ook is in Europese naties een gemeenschappelijke culturele achtergrond en geschiedenis belangrijk om als volwaardig burger van het desbetreffende land gezien te worden. In de Verenigde Staten is actieve participatie in de samenleving genoeg om de identiteit van Amerikaan te verkrijgen. Dit is de meer moderne vorm van burgerschap.

Antjie Krog denkt dat in de hele westerse wereld door de hedendaagse nadruk op het individu simpelweg niet meer omgekeken wordt naar de

ander. Abu Zayd is juist van mening dat door de globalisering mensen teveel tot universele wezens worden gemaakt, met een drang naar nationale identiteit tot gevolg.

Op Charley Taylor na zijn de denkers gelukkig hoopvol gestemd. Het komt wel goed met de multiculturele samenlevingen in Europa. Zo roept Antjie Krog op tot het omhelzen van de vreemdeling, zoals in een oude Afrikaanse mythe. Gelijkwaardigheid en respect zijn volgens haar en de overige denkers de toverwoorden. De opkomst van rechtse partijen als de PVV hoeft hier niets aan af te doen; volgens Buruma vormt zo'n partij geen bedreiging, omdat zij altijd deel moet uitmaken van een coalitie en daarom water bij de wijn zal moeten doen. Wél is het volgens Buruma van belang dat politici iemand als Wilders niet naar de mond gaan praten.

Volgens de Grote Denkers hebben we in Europa goede, betrouwbare politieke leiders harder nodig dan ooit om onze angst voor de vreemdeling en globalisering, gevoed door hedendaags populisme, tegen te gaan. Jonathan Sacks pleit voor een

publieke ruimte in onze pluriforme maatschappij vol mensen met botsende overtuigingen, een ruimte waarbinnen we geen overtuiging aan de ander opleggen, maar naar elkaar luisteren en leren samen te leven. De overige denkers vallen hem bij; het is de kunst de nieuwkomers met open armen te ontvangen en kinderen met verschillende achtergronden samen te laten opgroeien. Niet alleen overeenkomsten, maar ook verschillen tussen de oude en nieuwe inwoners van een land moeten benadrukt worden. Diversiteit behoeft aanmoediging in plaats van ontkenning.

Het integratievraagstuk lossen de Grote Denkers niet één, twee, drie op. Dat is ook een onmogelijke taak. Wel leggen zij in de interviews uit hoe hoop en vertrouwen in elkaar en in de samenleving kunnen bijdragen aan de vorming van een nieuwe identiteit, misschien zelfs op Europees niveau.

Intussen is het tweeënhalf jaar later. Niet lang na de interviews ontketende een fruitverkoper in Tunesië de Arabische lente en brak de ene na de andere opstand uit in het

Midden-Oosten, wat leidde tot een nieuwe stroom van migranten naar het Westen. De financiële problemen van Griekenland (en enkele andere landen) hebben ervoor gezorgd dat de verhoudingen in de Europese Unie op scherp staan en de kloof tussen de arme en rijke EU-landen nog groter lijkt te worden. Ook opende de extreem-rechtse, nationalistische en anti-islamitische Breivik het vuur op andersdenkenden in Noorwegen. Zouden de acht Grote Denkers bijna drie jaar na het geven van de interviews nu nog dezelfde positieve en hoopvolle visie hebben op de toekomst van Europa?

Gabriella Adèr

Gabriella Adèr studeerde BA film- en televisiewetenschappen en volgt thans de Master Journalistiek en media aan de Universiteit van Amsterdam. Zij werkte mee aan reportages voor het tv-programma *Brandpunt* en aan diverse documentaires.

Blijvend ongemak van de rechtvaardige-oorlogtraditie

Carl Ceulemans

Over oorlog en ethiek. De traditie van de rechtvaardige oorlog in theorie en praktijk.

Antwerpen/Apeldoorn: Garant Uitgevers NV, 2012; 364 blz.; € 39,90;

ISBN: 978-90-441-2808-6

Oorlog heeft altijd morele vragen opgeroepen. In de geschiedenis zijn die vragen op uiteenlopende wijze beantwoord. Er zijn de zogeheten realistische stromingen, die ervan uitgaan dat in de internationale wereld oorlogen nu eenmaal even onvermijdelijk zijn als de slachtoffers die daarbij vallen. Het is voor oorlogvoerende partijen zinloos en zelfs contraproductief zich door morele overwegingen te laten leiden. Daar

tegenover staan pacifistische overtuigingen, die zich principieel keren tegen elke vorm van oorlogvoering.

In het eerste hoofdstuk van deze bundel besteedt Carl Ceulemans aan beide opvattingen kort aandacht. Het is de opmaat naar het eigenlijke thema van zijn boek: de traditie van de rechtvaardige oorlog. Vrijwel iedereen die géén 'hard core' realist of pacifist is beroept zich op de criteria van deze eeuwenoude traditie om

tot een moreel oordeel te komen over oorlogen. Daarbij gaat het om twee hoofdvragen: wanneer en onder welke voorwaarden mag een oorlog worden begonnen (*jus ad bellum*) en wat mag wel en niet tijdens een oorlog (*jus in bello*).

Meer recent wordt door sommige ethici en ook wel juristen een derde *Jus* (recht) toegevoegd: het *jus post bellum* (wat mag wel en niet na een oorlog). Op zich zelf gaat

het daarbij om relevante en vaak urgente zaken, maar het is de vraag of daarmee terecht een derde categorie van overwegingen en criteria aan de rechtvaardige-oorlogtraditie moet worden toegevoegd. Het voert te ver in het kader van deze recensie op deze kwestie in te gaan. Laat ik volstaan met te stellen dat ik me geheel kan vinden in de benadering van Ceulemans, die zich beperkt tot een enkele verwijzing in de marge naar het begrip *jus post bellum*.

Na een historische introductie beschrijft en analyseert Ceulemans in het eerste, *theoretische deel* op systematische wijze de verschillende *criteria en principes van de rechtvaardige-oorlogtraditie*. Hij behandelt achtereenvolgens de principes van het *jus ad bellum* (rechtvaardige zaak, juiste intenties, kans op succes, proportionaliteit, laatste redmiddel en legitiem gezag) en van het *jus in bello* (discriminatie en proportionaliteit). Dit zijn inderdaad de gangbare criteria, al worden in andere overzichten soms nog criteria toegevoegd of juist weggelaten. Ceulemans beperkt zich niet tot feitelijke beschrijvingen. Bij elk van de criteria gaat hij in op achtergronden, vragen en dilemma's.

Om een voorbeeld te geven: over wat een rechtvaardige zaak is die voldoende reden is om oorlog te gaan voeren, zijn in de loop der tijd de meningen danig veranderd. Ceulemans geeft als samenvattende definitie van een rechtvaardige zaak: 'het herstellen of het bestraffen van een aangedaan onrecht, of het voorkomen van een onrecht dat op het punt staat te gebeuren' (blz. 51). Die definitie laat veel ruimte voor discussie. In de loop der tijd zijn de interpretaties dan ook verre van eensluidend. Tegenwoordig wordt de interpretatie van wat een rechtvaardige zaak zou moeten zijn in hoge mate bepaald door het Handvest van de Verenigde Naties, dat eigenlijk maar twee rechtvaardigingen voor oorlogvoering kent: een directe reactie op een aanval door een derde partij of een bindende resolutie

van de Veiligheidsraad. Maar uit recente discussies over het gerechtvaardigd militair optreden buiten VN-kader tegen grove mensenrechtenschendingen of dreigende genocide blijkt dat ook die interpretatie niet onweersproken blijft. In dat opzicht kan de rechtvaardige-oorlogtraditie dynamisch worden genoemd. Het theoretisch kader blijft aan discussie onderhevig. Ceulemans draagt in zijn bespreking van de diverse criteria volop aan deze discussie bij.

Dat gebeurt zeker ook in het *tweede deel* van dit boek, waar hij de *traditie* van de rechtvaardige oorlog toetst aan de *praktijk*. Het betreft hier overigens meerdere aspecten van de praktijk. Zo gaat het onder meer over de morele implicatie van de invoering van niet-letale wapens, over (humanitaire) interventies en over de Amerikaanse doctrine van de 'preventieve oorlog'. Ook vergelijkt Ceulemans twee meer recente militaire operaties: *Allied Force* (Kosovo 1999) en *Enduring Freedom* (Afghanistan 2001) aan de rechtvaardige-oorlogcriteria. Hij doet dit op zorgvuldige wijze. Zijn analyse leidt tot de (weinig verrassende) slotsom dat *Enduring Freedom* op meer steun en begrip kon rekenen dan *Allied Force*. En dat roept de vraag op of we nu echt de rechtvaardige-oorlogtraditie nodig hebben om tot deze conclusie te komen.

Met deze vaststelling kom ik op wat wellicht de grootste verdienste van dit boek is voor lezers (zoals ondergetekende) die goed ingevoerd zijn in de rechtvaardige-oorlogtraditie, en die ook zelf vaak een beroep doen op deze traditie om tot een moreel oordeel over oorlogvoering te komen. Het boek zet namelijk aan tot zelfreflectie. Het leidde bij deze lezer zelfs gaandeweg tot een ongemakkelijk gevoel over de wijze waarop 'we' deze traditie zijn gaan hanteren. Michael Walzer heeft de rechtvaardige oorlog de afgelopen decennia weer op de kaart gezet met zijn magistrale *Just and Unjust Wars*. De kracht van deze studie zat in het

direct verband met de praktijk van de oorlog of, zoals de ondertitel stelt: 'A moral argument with historical illustrations'. Alle hedendaagse auteurs over rechtvaardige oorlog zijn aan hem schatplichtig. Het is dan ook geen toeval dat ook Ceulemans hem in vrijwel elk hoofdstuk opvoert.

Maar wat hebben we met de erfenis van Walzer (waar deze zelf overigens ook nog steeds aan bijdraagt) gedaan? Zijn we niet teveel gaan zoeken naar misschien te gemakkelijke antwoorden op de complexe morele vragen rond oorlog en vrede? En hebben we daarbij de criteria wellicht teveel als een soort afvinklijstje gebruikt ter ondersteuning van reeds opgemaakte morele oordelen? Of, andersom, hebben sommige auteurs de criteria niet zodanig over-getheoretiseerd, dat de koppeling met de realiteit verloren is gegaan in een puur academisch (in de pejoratieve betekenis van het woord) betoog over totaal onrealistische *cases*. Bij enkele van de door Ceulemans gepresenteerde voorbeelden – vooral over het onderscheid tussen combatanten en non-combattanten – kon ik me niet aan de indruk onttrekken dat de vraag zich opdringt: waar hebben we het hier nog over? Wat moet de militair of politicus hiermee in zijn afwegingen?

Ceulemans benoemt deze zorg zelf niet, maar impliciet is deze wel te herkennen in het *derde deel* van zijn studie ('Dualiteit'). Hij geeft daar een kritisch oordeel over de vooral door de Amerikaanse ethicus McMahan verwoorde visie over de *verantwoordelijkheid van combattanten*. Kort samengevat komt diens visie erop neer dat de *dualiteit* tussen *jus ad bellum* en *jus in bello* dient te verdwijnen. Iemand die vecht in een onrechtvaardige oorlog mag *niet* dezelfde rechten hebben als een combattant die een rechtvaardige oorlog uitvecht. Deze visie gaat in tegen de – ook in het humanitair oorlogsrecht – heersende opvatting dat er morele (en juridische) gelijkheid is tussen combatanten, ongeacht aan welke zijde zij

vechten. De theorie van McMahan kan gezien worden als een voorbeeld van doorgeslagen getheoretiseer, dat afhoudt van waar het werkelijk om zou moeten gaan: komen tot afgewogen morele oordelen over het helaas nog altijd niet overwonnen, soms noodzakelijk kwaad van de oorlog.

Bij wijze van conclusie: Ceulemans heeft een studie gepubliceerd die waardevol is als een introductie in de rechtvaardige-oorlogtra-

ditie voor onder meer studenten en een in achtergronden geïnteresseerd publiek. Maar de studie zet ook in de thematiek ingevoerde lezers opnieuw aan het denken over de actuele betekenis en waarde van een eeuwenoude traditie en over de risico's van te pragmatische of juist te academische toepassingen. Bij deze verdiensten moet de lezer het maar op de koop toe nemen dat – vanwege de samenvoeging van eerdere artikelen – er

wel erg veel herhalingen in het boek staan (wat de auteur zelf overigens netjes aangeeft).

Koos van der Bruggen

Dr Koos van der Bruggen was tot voor kort senior beleidsadviseur bij het Institute for Global Justice (IGJ) te Den Haag.

ALGEMENE REDACTIE INTERNATIONALE SPECTATOR

Prof.dr J.Q.Th. (Jan) *Rood*, hoofdredacteur, senior onderzoeker bij het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael te Den Haag; bijzonder hoogleraar 'Europese integratie in een mondiaal perspectief' aan de Universiteit Leiden; voorzitter van het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken (NGIZ).

Drs P.A. (Peter) *Schregardus*, eindredacteur, Instituut Clingendael

Drs G.J. (Gerard) *Telkamp*, eindredacteur, Instituut Clingendael

Prof.dr E. (Edwin) *Bakker*, hoogleraar terrorisme en contraterrorisme aan het Instituut Bestuurskunde van de Universiteit Leiden; directeur van het Centrum voor Terrorismen & Contraterrorisme van Campus Den Haag

Prof.dr S. (Sven) *Biscop*, directeur van het programma 'Europe in the World' van het Koninklijk Instituut voor Internationale Betrekkingen *Egmont* te Brussel; hoofdredacteur van *Studia Diplomatica*, tevens gastprofessor EU buitenlands en veiligheidsbeleid aan de Universiteit Gent en aan het Europacollege te Brugge

Prof.dr D. (David) *Criekemans*, gastprofessor Belgisch en vergelijkend buitenlands beleid aan de Universiteit Antwerpen, tevens docent Geopolitiek aan het International Centre for Geopolitical Studies (ICGS) te Genève en senior onderzoeker bij het Vlaams Steunpunt Buitenlands Beleid

Drs. H. (Hans) *Hoerbeke*, directeur van het programma Afrika van het Koninklijk Instituut voor Internationale Betrekkingen *Egmont* te Brussel.

Prof.dr. P.R.J. (Paul) *Hoebink*, hoogleraar ontwikkelingssamenwerking aan de Radboud Universiteit Nijmegen; directeur van het Centre for International Development Studies (CIDIN) aan de Radboud Universiteit

Dr. S. (Sipke) *de Hoop*, universitair hoofddocent Midden- en Oost-Europese geschiedenis, afdeling geschiedenis van de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen, tevens docent Conflict Studies & Post-Conflict Reconstruction aan de Nederlandse Defensie Academie (NLDA) te Breda

Prof.dr W. (Wil) *Hout*, Professor of Governance and International Political Economy aan het International Institute of Social Studies (ISS) van de Erasmus Universiteit Rotterdam

Dr. M. (Mendeltje) *van Keulen*, griffier Europese Zaken bij de Tweede Kamer der Staten Generaal

Mr.dr G. (Gelij) *Molier*, universitair hoofddocent bij de afdeling Encyclopedie van de Rechtswetenschap en Rechtsfilosofie van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden.

Drs. J.C. (Han) *Mulder*, oud-hoofdredacteur van het *Leidsch Dagblad*, oud-hoofd voorlichting van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn & Sport (VWS)

Prof.dr C.W.A.M. (Kees) *van Paridon*, hoogleraar economie in de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam

Drs. M.H.M. (Garrie) *van Pinxteren*, sinoloog, senior research fellow bij Instituut Clingendael en universitair docent journalistiek aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Dr T. (Tom) *Sauer*, docent internationale politiek aan het departement Politieke Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen

Prof.dr R.A. (Ramses) *Wessel*, hoogleraar recht van de Europese Unie en andere internationale organisaties aan de Universiteit Twente

BEOORDELINGSPROCEDURE

Afhankelijk van vakgebied en thema van de te behandelen artikelen beoordelen ten minste vijf in- en externe redactieleden, specialisten en generalisten, alle aangeboden kopij. De kernredactie en de algemene redactie toetsen concept-

bijdragen volgens gangbare wetenschappelijke en redactionele maatstaven. Criteria zijn daarbij onder meer oorspronkelijkheid, relevantie, aannemelijkheid, analytische kwaliteit, alsmede helderheid en aantrekkelijkheid van opzet en stijl.

Signalementen

Deze rubriek staat onder redactie van drs Joris Kreutzer, die ook alle bijdragen aan deze aflevering verzorgde.

De aanwinstenlijst van de bibliotheek van Instituut Clingendael wordt maandelijks gepubliceerd op de Clingendael-website:

www.clingendael.nl/resources/library/acquisitions

Christopher Davidson

After the Sheikhs: The Coming Collapse of the Gulf Monarchies.

Londen: Hurst & Co Publishers, 2012; 224 blz.; € 37,-;

ISBN: 978-1-84904-189-8

De monarchieën in de Arabische golf (Saoedi-Arabië en de vijf kleinere buurlanden Koeweit, Qatar, Oman, Bahrein en de Verenigde Arabische Emiraten) worden al jaren geregeerd door autocratische en ouderwetse regimes. Toch lijkt dat de regio geen kwaad te hebben gedaan. Ondanks bloedige conflicten, een snelle toe-

name van de bevolking en de invloed van modernisering en 'globalisering' zijn deze regimes opvallend veerkrachtig gebleken. De Britse Midden-Oosten-kenner Christopher Davidson verwacht dat desondanks de koningen, emirs en sultans in Saoedi-Arabië en de Golfstaten ten val zullen komen. Want de stabiliteit

die deze landen toonden in de maanden dat er in Egypte, Libië, Tunesië en Syrië opstanden plaatsvonden, is toch niet zo stevig als het lijkt. Ook in de Golfstaten zullen de revolutionaire bewegingen onrust onder de bevolking aanwakkeren, net als in Noord-Afrika, Syrië en Jemen. De fundamentele problemen die tot de Arabische lente leidden, zijn rond de Arabische Golf even latent aanwezig. De vraag is niet of de regimes ten val komen, maar wanneer zij ten val komen.

Edward S. Steinfeld

Playing Our Game: Why China's Rise Doesn't Threaten the West.

New York: Oxford University Press, 2012; 280 blz.; € 17,50;

ISBN: 978-0-19983-708-3

Het is een vaak gehoorde aanname dat de economische opkomst van China tot de economische neergang van de Verenigde Staten zal leiden. Volgens dit boek klopt daar niets van. De Amerikaanse politicoloog Edward Steinfeld is van mening dat de opkomst van China het Amerikaanse economische over-

wicht juist versterkt. Doordat China zichzelf wil moderniseren door middel van integratie in de westerse economische orde, speelt Beijing het spel volgens onze regels. Hierdoor wordt de dominantie van westerse bedrijven en instituties juist versterkt. De Volksrepubliek China heeft op veel punten de controle over de

hervorming van haar binnenlandse economie en instituties uit handen gegeven aan buitenlandse bedrijven. Ook de Chinese bedrijven die op grote schaal naar het Westen exporteren, zijn voor de meest waardevolle onderdelen vaak weer van westerse bedrijven afhankelijk. En binnen China trekken de door westerse bedrijven opgerichte onderzoekscentra de beste wetenschappers en ingenieurs aan. Daarom gaat de Chinese groei niet ten koste van de Verenigde Staten; sterker nog, de economische bloei van China is goed voor Amerika.

Joshua Woods

Freaking Out: A Decade of Living With Terrorism.

Dulles: Potomac Books, 2012; 192 blz.; Prijs: £ 26,95;

ISBN: 978-1-59797-666-4

Hoe hebben de aanslagen van 11 september 2001 de Amerikaanse samenleving veranderd? De vraag is al door velen gesteld. Joshua Woods zoekt het antwoord in zijn onderzoek naar de invloed van het terrorisme op de Amerikaanse media,

op het publiek en op de overheid. De aanslagen op het *World Trade Center* leidden niet alleen tot de interventies in Afghanistan en Irak, maar ook tot veranderingen in het immigratiebeleid. Staten en lokale overheden gebruikten en misbruikten boven-

Abraham Lustgarten

Run to Failure: BP and the Making of the Deepwater Horizon Disaster.

New York: W.W. Norton Publishers, 2012; 400 blz.; Prijs: £ 27,95;

ISBN: 978-0-39308-162-6

In de lente van 2010 speelde zich in de Mexicaanse Golf een ramp af. Aan boord van het olieplatform *Deep Horizon* brak brand uit en als gevolg daarvan zonk het platform op 22 april, waarna er uit het boorgat op meer dan een kilometer diep ongecontroleerd olie begon te spuiten. Het zou in de Amerikaanse geschiedenis de grootste olieramp op zee worden. Het nachtmerriescenario van de olie-industrie was een feit geworden. Abraham Lustgarten

beschrijft het verhaal van deze ramp, dat niet begon in de lente van 2010, maar al jaren voordat deze bron werd aangeboord. Twintig jaar geleden kwam *British Petroleum* (BP) in zwaar weer. De oliereserves van deze energie-onderneming begonnen op te raken. Onder leiding van de nieuwe CEO John Brown wist BP een grote comeback te maken. Het bedrijf nam vele andere bedrijven over, ontsloeg talloze medewerkers en bracht zijn uitgaven rigoureus

Daniel Gross

Better, Stronger, Faster: The Myth of American Decline and the Rise of a New Economy.

New York: Simon & Schuster, 2012; 272 blz.; Prijs: £ 25,95

ISBN: 978-1-45162-128-0

De financiële crisis, een diepe recessie en politieke polarisatie hebben geleid tot de analyse en voorspelling dat de Amerikaanse economie er niet bepaald rooskleurig uitziet. Verzwaard door enorme schulden moeten de Verenigde Staten China en andere opkomende economieën voorbij laten gaan. In dit boek stelt de Amerikaanse financieel journalist Daniel Gross echter dat het allemaal

wel meevalt met deze veronderstelde Amerikaanse teloorgang. Hij ziet juist reden tot optimisme. Een groot deel van het pessimisme over de Amerikaanse economie is in de ogen van Gross onterecht. Sinds de wereldomvattende financiële crisis ziet de auteur dat Amerikaanse bedrijven, in plaats van bij de pakken neer te zitten, juist terugvallen op die factoren die van de Amerikaanse

dien gelden die voor binnenlandse veiligheid bestemd waren. Woods onderzoekt niet alleen de rol van de overheid, hij beschrijft ook de rol van de media. Hoe deden en doen zij verslag van terroristische aanslagen en dreigingen, en wat is daarvan de invloed op het publiek? De gebeurtenissen van 11 september hebben volgens de auteur grote gevolgen gehad voor het gedrag van de Amerikaanse overheid, de media en gewone mensen.

terug. De Britse oliegi-gigant negeerde echter ook veiligheidsprocedures, dumpte giftige chemicaliën, terwijl het materieel slecht werd onderhouden. En tegelijkertijd profileerde BP zich met duurzame bedrijfsvoering. Met deze strategie kon BP één van de meest winstgevende bedrijven ter wereld worden. Tot het kaartenhuis in elkaar viel. BP werd veroordeeld voor overtredingen van milieuwetgeving, en werd door het ene na het andere dodelijke ongeluk getroffen. Medewerkers en toezichhouders waarschuwden dat de problemen van BP steeds groter zouden worden, en dat een grote ramp onvermijdelijk was. Er werd niet geluisterd, met alle gevolgen van dien in de lente van 2010.

economie de grootste economie ter wereld hebben gemaakt: snelheid, inventiviteit, flexibiliteit, pragmatisme en ondernemerschap. Hij ziet na de kredietcrisis een periode van wederopbouw en herstructurering. Tussen 2009 en 2011, een tijd waarin vele landen in Europa met de gevolgen van de kredietcrisis te maken kregen, begon de Amerikaanse economie zich weer te herstellen. De Verenigde Staten hebben volgens de auteur de potentie om uit deze periode te komen. Dan zal het land niet meer de onbetwiste heerser van de wereldeconomie zijn, maar één van de leidende economieën, die als een stuwende kracht richting kan geven aan een meer duurzaam groeimodel.

Summaries

Rob de Wijk

evaluates the NATO 2012 Chicago Summit. The summit focused on Afghanistan, Smart Defence and Partnerships. Due to the upcoming elections in the United States it was not expected that President Obama would launch major new initiatives. For Obama, NATO's orderly withdrawal from Afghanistan by the end of 2014 was the key issue to be dealt with. Indeed, for the President the early unilateral withdrawal of Allies' forces was a clear risk. The military risks of filling the gaps could create political risks for the President. Regarding Smart Defence the focus of the Alliance was on new forms of intense cooperation with the aim of doing more with less money. Especially a system against ballistic missiles in Europe and capabilities for air-ground surveillance attracted considerable attention. Finally, for the first time more than sixty countries participated in the summit. This was a clear sign of NATO adapting to new geopolitical realities.

Ruben van Genderen & Jan Rood

build on the water conflict and cooperation literature to argue that water scarcity does not necessarily lead to water conflicts. The authors subsequently evaluate what role water diplomacy plays in conflict prevention and resolution. In this context they distinguish between two conceptualisations of water diplomacy: the role of riparian states and that of third parties. Regarding the former, they maintain that the main water diplomacy instruments include the use of joint institutions, scientific foundations, side-payments and issue linkages. Concerning the latter, the authors differentiate the activities of third party states and

international organisations by their level of involvement, namely, from bilateral to multilateral technical cooperation and capacity building to highly political conflict resolution. They conclude that successful water diplomacy brings forth win-win solutions, but that in the end it is still up to the political leaders to cooperate or to go it alone.

Ben Knapen,

State Secretary for Foreign Affairs, states that in the next decades, the pressure on freshwater resources will increase significantly. As many rivers and aquifers are transboundary by nature, this will have an impact on international conflicts and consequently will affect diplomacy. The Netherlands has a worldwide reputation in both international justice and water management. Water diplomacy combines both these strengths. The Netherlands Ministry of Foreign Affairs will initiate efforts on water diplomacy, such as the lobby for the 1997 UN Water Convention and the support of international river basin organizations.

Henk Donkers

explores China's hegemonic hydro-politics. China is – like many other Asian countries – a water-stressed country, with growing demands and diminishing supplies. Its water resources like rivers, lakes and groundwater aquifers are heavily overexploited. China's most important rivers (Yellow River and Yangtze) originate from the Tibetan Plateau, 'China's water tower'. Many transboundary rivers (Indus, Brahmaputra, Salween, Mekong), crucial for downstream states like India, Cambodia and Vietnam, originate there as well. China, having nearly no in-flowing and many

out-flowing rivers, is implementing ambitious water management plans in its international rivers. With the construction of mega-dams the country aims to generate hydroelectric power. Projects like the South-to-North Water Project are to divert water to other parts of China. As an upper riparian state and super power, China can be seen as the hydro-hegemon of many international rivers. This article aims to explore in what way China is (mis)using its hydro-hegemonic position.

Xiaoxing Feng & Maaïke Okano-Heijmans

concentrate on hydropolitics in South East Asia, in particular the Mekong region. As water is becoming a rare and strategic natural resource in Southeast Asia due to rapid economic growth in the region, hydropolitics is increasingly on the agenda of all governments concerned. Water diplomacy is also an integral part of China's and Japan's competing economic diplomacy in the Mekong region. Using their status and power base as the great powers in East Asia, China and Japan are competing with each other in hydropolitics through development aid and technology exchange, in both the bilateral and multilateral settings. China is engaged in dam building projects in its part of the Mekong, with negative consequences downstream. While Beijing refuses to cooperate multilaterally, it does engage individual lower Mekong countries through technical assistance and loans for infrastructural projects. Japan's economic diplomacy emphasizes sustainable development, regional stability and friendly relations. As a non-Mekong country, Japan focuses on small-scale water projects, adopt-

ing alternative strategies of water business and human security. Tokyo furthermore contributes to intra- and interregional cooperation. The five lower Mekong countries welcome the Japanese presence as a balance against Chinese influence in the region.

René Does

discusses the balance of power in relation to the regional water resources in the five former Soviet republics of Central Asia – Uzbekistan, Kazakhstan, Turkmenistan, Tadzhikistan and Kyrgyzstan. Apart from these countries, the influence and role of the two most important external players are examined, i.e. Russia and China. How is the region coping with the problem of severe water scarcity and with the resulting water conflicts? And how do the regional political power relations affect the allocation of the available water resources among the five countries? The author concludes that in practice very little has changed since the demise of the Soviet Union in 1991, with one exception – the growing influence of China in the region.

Elke Kraak

deals with the Nile region. In the Spring of 2011, Ethiopia launched the controversial Grand Ethiopian Renaissance Dam project on the Nile, which has raised questions on costs, intent and geopolitics. Downstream riparian states Egypt and Sudan are traditionally opposed to any water developments in Ethiopia, fearing diminished water supply. While the dam is rationalised by the country's rising energy demands, the design itself suggests more prosaic motivations such as nation-building, kickbacks for the elites, or, indeed, an attempt to change the *Nile Game* – the geopolitical *status quo* of the river. Rumours on an impending water war between Ethiopia and Egypt have circulated among the *populi*, but diplomats have treaded

more carefully: there appears to be a clear distinction between popular and formal geopolitics. In turn, the dam could also be a catalyst for riparian cooperation, if the threat of a dam upstream can bully the Egyptians back to the negotiations table of the (partly) Netherlands-funded Nile Basin Initiative.

Annelies Zoomers

provides an update of the land grab debate (from 2009 up to the present) and shows that there are three urgent reasons to broaden and deepen the policy debate. Whereas in the media and policy circles much attention is given mainly to two policy solutions (i.e., protecting local rights on the one hand and stimulating responsible investments on the other), the author shows that this will not be sufficient for turning the tide: the speed and scale of the global land rush are highly underestimated; lessons from history are neglected; current policies involve fighting the symptoms while leaving the underlying policies unchanged. Current policies related to food security, climate change and land grabbing are not consistent while moving in opposite directions.

Stephan Slingerland

reviews ten books published recently by Jan van Arkel books. For many years this Dutch publishing company builds on a collection that is looking into the fundamentals of the environmental crisis our global society is presently in. The author looks into main differences and common features of these books and concludes that all books in the end have a positive view towards solutions to the current crisis. A variety of changes is suggested by the books which are mainly addressed towards individual citizens' behaviour and towards the macroeconomic policies of national governments. Together they offer an interesting view of current thinking about environmental solutions that go beyond mere technical innova-

tion and adaptations. However, still many gaps in this thinking need to be filled in more detail, varying from geopolitical perspectives to the role of business.

Gijs Verbossen

reports on recent field work and on interviews in a Palestinian refugee camp. He states that for young Palestinian refugees of the second *intifadah* generation a feeling of a future lost constitutes the very essence of their identity. As they each day are confronted with death and destruction, they have lost all hope in both a political and a violent solution. However, in their self-proclaimed status of victim these young refugees have created a political force which should not be underestimated. They have devaluated life in such a way that they claim to be unbeatable. Since death does no longer affect them, they pretend not to succumb to armed threat and they claim not to leave their habitat. To them neither violence nor politics are options, so they passively await the day Israel will abandon the occupation. Does this mean the successful submission of the population of the West Bank? If so, then the peace process will be meaningless and finished.

Van Gorcum

Nieuw verschenen

Noord-Europa als rolmodel

Succesvol ondernemen in een globaliserende economie

Door Nol Hovens, Frank Jan de Graaf, Herman Blom

Hoe verhoudt de Noord-Europese economie zich tot het vrije marktmodel en tot het sociale marktmodel, en welke elementen uit beide modellen vormen de economie van de Noord-Europese regio?

De auteurs onderscheiden specifieke kenmerken, kansen en bedreigingen voor de Noord-Europese economie. Zo kan wellicht een 'race to the bottom' worden voorkomen, een economie waar alles draait om de laagst mogelijke prijs, en waarin bedrijven, landen en regio's volstrekt op zichzelf zijn aangewezen.

€ 29,75

2012 | 152 p. | 1^e druk
ISBN 978 90 232 4942 9

Meer informatie of online bestellen:
www.vangorcum.nl of bel 0592 37 95 56

Koninklijke Van Gorcum BV
Postbus 43 • 9400 AA Assen
[e] verkoop@vangorcum.nl

www.vangorcum.nl/nieuwsbrief.nl altijd op de hoogte van de nieuwste uitgaven

Van Gorcum

Maak kennis met...

Tijdschrift voor Geschiedenis

Het Tijdschrift voor Geschiedenis is het enige Nederlandstalige wetenschappelijke tijdschrift op historisch gebied dat alle tijden van de geschiedwetenschap omvat. Het bestrijkt in principe alle perioden van de oudheid tot heden en alle werelddelen; ook Nederlandse geschiedenis komt regelmatig aan bod.

Daarnaast wordt expliciet aandacht besteed aan de historiografie en de theorie van de geschiedenis. Uiteenlopende artikelen tonen de resultaten van nieuw onderzoek. Boekbesprekingen en stand-van-zaken artikelen informeren de lezer over belangwekkende publicaties en ontwikkelingen binnen de historische wetenschap. In themanummers worden belangwekkende historische onderwerpen nader belicht.

4x per jaar
ISSN: 0040-75

Vraag een gratis proefnummer aan:
www.vangorcum.nl/tvg of bel 0592 37 95 71

Koninklijke Van Gorcum BV
Postbus 43 • 9400 AA Assen
[e] tijdschrift@vangorcum.nl

www.vangorcum.nl/nieuwsbrief.nl altijd op de hoogte van de nieuwste uitgaven

Van Gorcum

Nieuw verschenen

€ 41,00

2011 | 3e druk | 304 p. |
ISBN 978 90 232 4801 9

Een wereld apart is geschikt voor het hoger onderwijs, een must voor iedereen die te maken heeft met ontwikkelingssamenwerking, en een aanrader voor mensen die de ontwikkelingen in de wereld met meer dan gemiddelde belangstelling volgen.

Een wereld apart

Ontwikkelingslanden van uitsluiting naar participatie

Door Jacques van Nederpelt

Landen in Azië en Latijns-Amerika hebben inmiddels op eigen kracht met succes de strijd aangeboden tegen onderontwikkeling. Hierdoor hebben honderden miljoenen mensen hun levensomstandigheden kunnen verbeteren. Deze veelbesproken 'opkomende economieën' leggen op internationale fora steeds meer gewicht in de schaal. Door hun groeiend aandeel in de wereldeconomie zijn zij van toeschouwers medespelers geworden.

Tegelijk bestaat in Afrika, maar ook in Zuid- en Centraal-Azië, nog steeds een harde kern van onderontwikkelde landen. Deze zijn blijven steken in het oude patroon van exploitatie en export van bodemschatten en agrarische grondstoffen, en verkeren politiek en maatschappelijk veelal in chaos. Dit zijn de landen die aan de kant staan en voorlopig nog afhankelijk blijven van ontwikkelingshulp.

Deze volledig herziene editie van 'Een wereld apart' neemt de lezer mee in de dynamiek van het ontwikkelingsvraagstuk. Ook roept het boek een actueel beeld op van de leefsituatie in ontwikkelingslanden. In het denken over ontwikkelingshulp is een kentering gaande: steeds meer mensen vinden dat het tijd is om de vicieuze cirkel van hulpverslaving te doorbreken. De sleutel hiertoe hebben de ontwikkelingslanden zelf in handen.

Meer informatie of online bestellen:
www.vangorcum.nl of bel 0592 37 95 56

Koninklijke Van Gorcum BV
Postbus 43 • 9400 AA Assen
[e] verkoop@vangorcum.nl